І. КАРПЕНКО-КАРИЙ

САВА ЧАЛИЙ

Іван Карпенко-Карий

Сава Чалий

Трагедія в 5 діях і 7 картинах

ДІЄВІ ЛЮДЕ

Потоцький - коронний гетьман.
Шмигельський - шляхта.
Жезніцький - шляхта.
Яворський - шляхта.
Качинська - шляхта.
Кася - її дочка, шляхта.
Зося Курчинська, потім жона Чалого.
Сава Чалий.
Гнат Голий - його побратим.
1-й, 2-й, 3-й запорожці.
Медвідь - спершу селяне, потім гайдамаки.
Грива - спершу селяне, потім гайдамаки.
1-й, 2-й, 3-й чоловіки.
Гайдамака.
1-а, 2-а баби.
Нянька біля дитини Чалого.
Кульбаба - гайдамаки.
Кравчина - гайдамаки.
Яків - гайдамаки.
Молочай - гайдамаки.
Микита - гайдамаки.
[**Потап** - козачок.]

ДІЯ ПЕРША

Середина пустки. Лави. Стіл на трьох ногах. Піч наполовину розвалена. На стіні висить жидівський халат. На сцені нема нікого.

ЯВА І

Медвідь і Грива, входять.

Грива (з косою направець в руках. З дверей). А хто тут є, озовися!

Медвідь. Нема ще нікого, рано!

Грива. А тут безпечно справді.

Медвідь. Еге! Ніхто з сіпак дворових не загляне; а на селі то так скрізь і зорять, щоб не збиралися на раду.

Грива. Сюди ніхто і носа не наверне! Одно - далеко від двора, та ще й в яру глибокім, а друге - пустка, то побояться, щоб часом, бува, не здибав тут їх Сава Чалий.

Медвідь. Пани тут всі навколо тільки Сави Чалого бояться, а наш брат їх ні краплі не страшить, так вже привикли всіх вважать за бидло! А ти ж куди прямуєш?

Грива. У ліс до Сави.

Медвідь. Він буде тут сьогодня. Обіщав прийти на раду.

Грива. От і гаразд. А Сава митець!

Медвідь. Запорожець, та й запорожець, бра, не кожний з ним зрівняється. Він вчений сильно: учився, кажуть, в Києві у братстві. Його й на Січі поважають, там і батько його старий в повазі був.

Грива. Вигодував Чалий сина Саву козакам на славу.

Медвідь. Кошовим хотіли Саву обібрать, так щось не теє... Старшина, знать, проти нього.

Грива. Кажуть, Сава не згоджується з тим, що завелось тепер на Січі. Він хоче людей і віру боронить, а старшина більше тягне за панів

Медвідь. Так от він і кинув Січ! Побратавсь з Гнатом Голим, і скрізь по Україні панів лякають вдвох.

Грива. Удвох? Ото сказав! Удвох нікого не злякаєш. У них ватага є велика, та все такі завзятці, що й чорт їм сам не брат!

Медвідь. Якби таких побільше, то легше б нам жилось... Глянь!

Грива. А що ти тут побачив?

Медвідь. Тілько лапцардак зостався.

Грива. Жидівський?!

Медвідь. Еге... У цій корчмі жид-орандар сидів немилосердний. Тільки хто писне, бувало, проти нього, зараз у двір; а у дворі за жидом тягнуть, як за братом, бо він всі переправи, всі попаси держав і мито брав... Обдирав людей на панську і свою користь. Дознавсь про цеє Сава і пристращав орандаря. Орандар сторожею корчму обставив і ще гірше почав грабувати. Тоді Гнат Голий сторожу розігнав і всіх порізав.

Грива. І це давно було?

Медвідь. Та на тім тижні.

Грива. Диво, що нових жидів-орандарів і досі тут нема.

Медвідь. Бояться.

Грива. Ніщо їх не лякає, коли поживу чують! Не вспіє кров засохнуть тим, що вчора вбито, диви - вже нові орандарі в, корчмі сидять.

Медвідь. Вірні панські слуги.

Грива. А людські п'явки.

Медвідь. Якби не орандарі, з панами легше б було жити.

Грива. Якби не пани, то й орандарів би не було.

Медвідь. І то правда. І скажи на милость: ну, будем казать, пан, хоч він і католик, так хрест же в нас один; а жид - невіра... Чому ж не з нами, а з жидами пани живуть так, як брати? І звідкіля воно це взялося? Невже так споконвіку?

Грива. Ні. Дід мій сто двадцять літ прожив на світі, так він казав, що між людом і панами була братерська згода, і всім тоді жилося, як в раю.

Медвідь. А з чого ж сталося усе?

Грива. Як зачепили попи їх нашу віру, а пани їм стали потурать, так прогнівили бога - і пішло, і пішло! Так от звідкіль та ненависть іде; а тепер вже до живого допекло! Чуєш?.. Гупотить?! (Бере косу в руки.)

Медвідь. Це, певно, наші. (Прислухається.) А як сіпаки, панські козаки примітили, то заберуть отут, як тих курей на сідалі.

Грива (трясе косою). Я не здамся.

Медвідь (показує кінець палиці, на котрій спис). Та й в мене є; але що ж ми зробим проти сили?

Надворі голос: "Гей, а хто тут є - озовися?"

Другий голос: "Певно, ще нема нікого, а може, й не прийдуть, побояться!"

Наші!

Грива. Ще не вчені. І якого бісового батька гомонять. Що за необачний народ - тілько зібрались вкупу, так і ґвалт.

Медвідь. Заходьте в хату, не кричіть!

ЯВА II

Ті ж і багато людей.

Медвідь. Та тут і половини ще нема громади.

Гаврило. Так змовились: щоб не примітив двір, не всім збиратися на раду.

Медвідь. І це діло.

Гаврило. А хто ж оце чужий між нами?

Грива. Чужий я тільки на обличчя, а біда у нас одна. Тікаю з слободи у ліс.

Гаврило. Щасливий, що не піймали; а в нас з собаками вишукують і ловлять всіх утікачів. Здається, й не в тюрмі, а скрізь сторожа панська чатує.

Медвідь. Іди, Микито, надвір і стань лиш ти на варті. Тілько чатуй добре.

Микита. Очі витріщу, як сова, а вуха наставлю, як лисиця. (Вийшов.)

Медвідь. Ну що ж, пани-браття, чи будем панщину робить, чи будемо тікати?

Гаврило. Куди ж його втечеш від панських козаків?

Медвідь. Сава обіщав від погоні оборонять.

1-й чоловік. А де ж Сава? Коли б від нього раду нам почуть!

Медвідь. Сьогодня буде тут. Казав, що в двір загляне, бо хліба і пшона в них обмаль, а брать з людей харчі його товариш Гнат не хоче.

Гаврило. То підождем Саву.

Медвідь. А поки Сава прийде, треба нам обміркувать. Не один же чоловік, а ціла, мовляв, громада. Треба, щоб змовитись, щоб думка була одна у всіх, а то як прийде Сава, то в нас тоді почнеться суперечка.

Всі. Так, так!

Гаврило. Треба погодитись.

Медвідь. І знайте всі, що три дні тому назад, ото як ми чиншу платить не захотіли, лист пішов до Канева, що ми бунтуєм! То глядіть, що сам Потоцький наскочить на село з волохами своїми і шкуру спустить з нас.

Гаврило. Трикляте життя! З кожним днем росте і чинш, і панщина, й податки - несила нам їх одбувать.

1-й чоловік. Нас заманили всіх на слободи, і як селились тут, то обіщали нам, що по два злоти в рік чиншу ми будемо платить у панську казну на вічність, а тепер...

Гаврило. Помалу, помалу набавляли, та вже дійшло до нікуди.

Медвідь. Звідкіль ти візьмеш заплатить у панську казну від кожного тягла сорок шість злотих і шістдесят вісім грошей?

1-й чоловік. Та ще й десятину дай: від пасіки, виходить, очкового, дві

курки, двадцять яєць, двадцять пасом прядива.

Грива. А осип жита та вівса; чи, може, у вас того нема?

Медвідь. Є. А подорожчина? Всього й не злічиш, бо кожний день вигадують нове: то шарварки, то заорки, то оборки, закоски, обкоски, зажинки, загрібки, огребки…

Грива. А у нас ще не в зачет скілько: садить капусту, мочить льон, готовить його до пряжі, полоть просо, пшеницю, давать по черзі варту і на тік, і в двір, і в корчму!

Медвідь. Так, як і у нас! Скрізь однаково.

Всі. Хоч здихай!

1-й чоловік. Або тікай, або здихай, або роби щодня на панську казну.

Медвідь. А оце вчора загадали нову панщину.

Гаврило. Яку? Я ще не чув!

Медвідь. Один день за березову кору, один день за рижики, один день за опеньки, і ще - це вже прямо на сміх - один день панщини за ті квітки біленькі, круглі, як горох, що напровесні ростуть у лісі.

Грива. За просеренки б то?

Медвідь. Може, ще й за просеренки загадають, а то квіточки такі пахучі весняні, забув, як їх називали, либонь, конвалія, чи що?

Грива. Пахучі, кажеш?

Медвідь. Еге, такі біленькі.

Грива. Ага! Щоб і квіток не нюхали даремно. Ну, в нас до цього ще не додумались.

Медвідь. Додумаються! Один у другого повчаються! Я певен, що ще за сонце і за місяць будемо панщину робить, бо вони ж світять даремно тільки панам.

Всі сміються.

Гаврило. От і розсмішив нас Медвідь.

1-й чоловік. Що ж його робить?

Всі. Тікать!

Гаврило. Куди?

Грива. Тікають люде звідсіль: одні до гайдамаків пристають, другі шукають нових слобід.

1-й чоловік. Та йти самому в ліс не штука, а от як жінку, діток безпомічних покинуть тут,- на них же упаде і помста, й кара.

Гаврило. Нема кому дать всім пораду добру.

Медвідь. Так от же Сава обіщав усіх нас вивести звідсіль.

Всі. Так будемо тікать!

ЯВА ІІІ

Ті ж і Микита, вбіга.

Микита. Від лісу йде великий гомін, багато десь людей зібралось. Брязк такий, неначе військо.

Грива. Може, це Чалий зібравсь обчистить панські комори.

Медвідь. Ану лиш, цитьте! (Прислухається біля вікна.)

Тиша.

Медвідь. Еге, чутно вже клекіт. Коли йдуть гучно, гомонять, то це не гайдамаки, а, певне, панське військо! Треба нам вийти звідсіля, бо як прийде охота освітить шлях, то корчму цю зараз запалять. Перше я вийду. Сидіть тихо. Та слухать: що звелю - робить всім миттю! (Вийшов.)

ЯВА IV

Ті ж, без Медведя.

Грива. З Медведя добрий був би ватажок.

1-й чоловік. Еге.

Гаврило. Як скаже що, то зараз і послухаєш.

Грива. Добре слухаєм: звелів же сидіть тихо, а ми гомонимо.

Мовчать. Тиша який час. Хтось кашлянув.

Грива. Не кашляй!

Легкий сміх.

ЯВА V

Ті ж і Медвідь.

Медвідь. Корчму минули. Та не мине нас, братці, лиха година! Це Потоцький з волохами своїми прийшов провчити нас за те, що ми не хочемо платити чинш.

Всі. От і діждали.

1-й чоловік. Пропащі ми!

Гаврило. Закатує.

Микита. Я піду назирці за ними, коли що трапиться - дам звістку, а ви тут Саву дожидайте!

ЯВА VI

Ті ж і Сава Чалий, одягнений по-запорозькому, а з ним дві баби, одягнені бідно, замучені.

Медвідь. І ждати не прийшлось.

Всі (один одному тихо). Сава, Сава, Сава!

Сава. Я, пани-браття!

Микита вийшов.

Сава. Чи поховалися сюди, як від шуліки горобці, а чи на раду всі зібрались?

Медвідь. Зібралися на раду, пане отамане, а тим часом і шуліка в село прилетіла.

Чалий. Сюди прилетіла, а звідсіля, може, не полетить. Тепер там, біля двору, мій побратим Гнат Голий з десятком добрих молодців Потоцького чатує, а завтра вже пошмалим крила.

Медвідь. Коли б же то!.. А це що за молодиці?

Чалий. Не знаю. Я тілько що зустрів їх, ховались тут, в яру, і вспів дознатись тілько, що в Лебедин з Немирова тікають. Ну, розкажіть, що робиться в Немирові у вас?

1-а молодиця. Ох, лебедики, бодай і не казать, нема у нас в Немирові ні права, ні суда, нема кому і пожалітись:до пана вельможного, до самого гетьмана Потоцького не можна доступитись, а шляхта урядова, особливо пан Жезніцький, робить те, що сам захоче. Не буду вже розказувать за других, а скажу тільки про себе: сина мого, єдиничку, Гаврила Гуску,- це таке прізвище у нас,- пан Жезніцький повісив.

Всі. Ирод!

Чалий. Що ж син твій зробив лихого, що так покарано його?

1-а молодиця. Він швець, син мій Гаврило, швець, лебедику. Гарний швець, швець на весь Немирів; такого шевця нема ніде... Вже як пошиє кому чоботи, то і скидаючи, і взуваючи дякують. Еге. А пан Жезніцький признав його за гайдамаку! "Ти,- каже,- чоботи шиєш гайдамакам!" Чи він же знає, кому шиє? Чи ксьондз, мої лебедики, чи гайдамака, чи пан, чи свинар, йому усе одно - шиє! Побий мене бог, шиє, і гарно шиє: чи свинар, чи пан - шиє однаково!

Чалий. Та як же так, ні з сього, ні з того - гайдамака?!

1-а молодиця. Ні, лебедику, ні, мій голубчику,- і з сього, і з того! Правду кажу, як перед богом,- і з сього, і з того! Пан Жезніцький звелів пошить собі чоботи, хороші чоботи, козлові. І пошив мій син йому чоботи, настоящі козлові, хоч би й гетьманові, такі гарні. І запросив мій син п'ять золотих за ті чоботи - козел і весь набор панів, а тілько дратва та ще підкови, гвозді і шитво - і за все п'ять золотих. А пан Жезніцький

розгнівався, каже: "Ти за честь повинен мати, що мені чоботи пошив, а ти п'ять золотих, гайдамако, правиш? У тюрму його!" Було б уже віддать йому ті чоботи, а Гаврило розгнівався, чобіт не дав і в тюрму йти не захотів. Прислали козаків і взяли його. Я вже і чоботи носила панові Жезніцькому, і оддавала так, без грошей. Не взяв. І Гаврила повісив.

(Плаче.)

Медвідь. Так от яке життя...

Чалий. І на очах у гетьмана самого. Куди ж ви йдете?

1-а молодиця. Тікаємо у Лебединський монастир.

Чалий. Ви, мабуть, сестри?

2-а молодиця. Одна біда людей єдна! Я, мій соколику, перекупка. Торгувала в Немирові-таки, вибачайте, яйцями, курми, молоко продавала і тим сама жила і шестеро дітей годувала, бо чоловік давно подався десь в світи, то я одним одна зосталась. І так собі торгую, і так собі бідую, і так собі діток годую!.. Що ж би ви думали, мої соколики? Той самий пан Жезніцький та ще Яворський-пан беруть та й беруть у мене в борг: і яйця, і всяку живність, вибачайте, а грошей не дають... Вони попривикали так: жиди дають їм все дурничкою. Так же жиди мають і від них користь: чи поскаржиться там на християнина, чи кого одурить, то за нього заступляться. А за що ж я їх буду дурно годувать? Я в казну чинш платю. І почала я з них гроші править і при инчих панах, і так, де зустріну... Так пан Жезніцький велів мені, щоб я з своєї батьківської хати вибиралась. Твій чоловік, каже, гайдамака, і його хата піде в казну. Я не хотіла, сперечалася... Тоді пан Жезніцький витяг мене і дітей з хати, а хату запалив, і вона згоріла. От я й зосталася з торбами. Троє дітей померло, старшенькі пішли у найми, а я з кумою іду у Лебедин,- може, хоч помремо спокійно.

Всі (тяжко зітхаючи). Горе в світі, горе в світі!

Чалий. Одведіть їх хто у першу хату, нехай дадуть притулок, а завтра я спровадю їх у Лебедин,- нехай там моляться за нас.

Медвідь. Проведи їх, Паньку, до мене.

Панько. Ходім.

1-а і 2-а молодиці. Спасибі, добрі люде, за ласку. (Виходять.)

ЯВА VII

Ті ж, без Панька і молодиць.

Медвідь. Ну, пане Саво, будь нашим отаманом. Порадь, порятуй, поки ще й нас не повішали та не попалили.

Всі. Заступись!

Чалий. Аби слухали.

Медвідь. Що ти звелиш, все зробимо.

Всі. Все, приказуй!

Чалий. Гаразд. Тілько перше всього ви знать повинні й наші думи, і наші сили, щоб зважить все, на що йдете, та щоб не ремствували потім, коли нам буде неудача, бо ждати всього треба…

Всі. Слухаєм, слухаєм!

Чалий. У Чорнім лісі, в яру глибокім, в гущавині такій, що тілько вуж пролізе, ми кошем оташувались. Позад коша глибокеє провалля, а спереду і з двох боків рови глибокі покопали і, порубавши столітнії дуби, один на одного звалили. Війська маєм ми всього двісті чоловік і одну гармату. Це наші сили, це наш замок, куди в пригоді ми можем заховатись! У цьому місці не то що пан Потоцький, а всі українські пани нехай зберуться, нас не добудуть, аби харчі були.

Грива. Я пристаю до вашого коша! І, поки смерть мене не скосить, косити буду сам!

Медвідь. І я пристану.

Чалий. Тепер, коли ви знаєте, які в нас сили, послухайте і наші думи.

Всі. Слухаєм, слухаєм. (Слухають, витягнувши голови.)

Чалий. Я всю Україну об'їздив і серцем всім переконався, що жити тут немає сили: отак, як вам, отак, як цим немировським бабам, отак усюди всім! Пани з жидами, вірними своїми слугами, укупі знущаються над всім поспільством і знову зневажають віру православну, заводячи скрізь унію свою. Немає инчого рятунку: стару Україну покинуть треба всім і заснувати нову на вільних козацьких степах біля Лугу Великого, за порогами понад Дніпром. Нехай зостануться мостивії пани самі в своїх маєтностях великих і нюхають ті весняні квітки, за котрі панщину робити заставляють! Скажіть же всі, чи згодні ви зі мною?

Всі. Згода, згода!

Медвідь. Веди нас, Саво, куди знаєш.

Всі. Всі підемо.

Грива. З тобою, Саво, і на смерть не страшно.

Гаврило. Як умирать, то й умирать.

1-й чоловік. Таке триклятеє життя, що жалкувать його не варт.

Медвідь. Ми всі наважились уже тікать; та тілько як же воно буде, коли

не пустять, коли з путі знов за чуприни всіх нас приведуть назад?

Всі. Еге… як же воно буде?

Чалий. Завтра всі будьте готові покинути село. Улягома, коли в дворі погасять світло, ми запалим оцю хату. Це буде гасло. Рушайте всі тоді з худобою, жінками й дітьми до нашого коша, дорогу вам покажуть; ми ж нападем на двір і разом з тим підпалим всю оселю. Нічна доба, пожежа, пальба з мушкетів і гармати перелякають так усіх панів і слуг їх вірних, що вони, мов вівці, очмаріють і всі розбіжаться врозтіч!..

ЯВА VIII

Вбігає Микита. Ті ж і Микита.

Микита. Ой пани-браття, страшно й розказувать, не то дивитися, що зараз робиться в дворі… Всі. А що там?

Микита. Зігнали все село до двору.

Чалий. Ну?

Микита. Все дворище освічено смоляними бочками. Волохи стали у дві лави, а поміж лав стоїть народ. Позад людей волохи кінні, і, нахиливши гострі списи до людей, на них всі наступають. Народ іде по лаві, а тут волохи з двох боків б'ють всіх по чім попало батогами! Коли дійдуть всі до кінця лави, то знов женуть людей в другий кінець і знову б'ють всіх батогами… Ґвалт стоїть страшенний. Старий Харко лежить вже мертвий!

Медвідь. Прокляті! Прокляті! Батька вбили… (Хватає себе за волосся.)

Всі. О-о-о!

Микита. На ґанку сам сидить Потоцький, і на його очах волохи роблять осудовисько з жінками і дівками!

Всі. Веди нас, Саво!

Медвідь. З дрючками, з косами - ми будем боронити рідних!

Всі. Помремо всі разом!

Медвідь. Запалим зараз все село і двір.

Всі. Запалимо! Саво, веди нас!

Чалий. Не можу я на страту всіх вести вас безоружних! Я сам тремтю увесь від злоби, а мушу здержувать себе!.. Он як озвірюють наші серця! Та краще жить з вовками в лісі, аніж з мостивими панами на слободах!

ЯВА ІХ

Ті ж і Гнат.

Гнат (на ньому куртка і штани з телячої шкури, на ногах постоли, сорочка обмочена в дьоготь; при боці шабля, в руках мушкет). Сава тут?

Чалий. Тут! Все знаю, брате, я і стою, як лев, прикований на ланцюзі; безсилля гнітить душу, а злість і помста палять серце!

Гнат. І злість, і помсту ми зараз вдовольним! От слухай. Як тільки запалили смоляні бочки і почали згнущатись над людьми волохи, ми в мить одну усі бочки киреями накрили, і вони погасли. На дворі темно стало так, мов хусткою всім очі зав'язало. Волохи очмаріли і всі стояли нерухомо; а ми тим часом коням їх, що у конов'язі стояли, розпорювали животи. Не вспіли ще до розуму прийти волохи, як крикнули страшенно ми: "Сава Чалий!" Волохи кинулись тоді до коней. Ми плюнули їм в вічі з десяти мушкетів і понеслись на своїх конях в степ!

Чалий. Орле мій, брате мій. (Обніма Гната.)

Гнат. Тепер же от що: тікайте всі до хат своїх.

Всі. Ведіть нас на волохів!

Чалий. Ідіть, привчайтесь слухать!

Виходять.

Медвідь (на виході). Ой горить душа! (Вийшов.)

Грива. Ех, жаль, що тут немає хоч поганенької якої шкапи, вже б я від вас теж не відстав, а коса у мене добра й довга. (Вийшов.)

ЯВА X

Сава і Гнат.

Гнат. Коли погоня буде, вони розділяться на три шматки. Своїх поставив я в засаду. Ми кинемось на них з обох боків і ззаду, пальнувши перше із мушкетів; прочистимо ряди шаблями, а потім всі урозтіч!

Чалий. А коні наші де?

Гнат. Тут, біля дуба, у яру.

Вбіга Медвідь.

Медвідь. Летять волохи мов скажені, і шлях освічують верхові смоляними лихтарями.

Гнат. Від такого світла далеко не побачиш! Ходім! Поки вони піднімуться на гору, ми яром будем біля наших!

Чалий. О, коли б я мав тепер сто рук і в кожній зміг тримати десять шабель, щоб заплатить гордині і покарать її пиху, то і тоді б, здається, ще не вдовольнився. Ну, брате, або дома не бути, або слави добути!

Завіса.

ДІЯ ДРУГА

Палац. По підняттю завіси на сцені пусто.

ЯВА І

Входить Шмигельський, за ним Жезніцький.

Жезніцький. Ха! То пану так здається; я ж запевняю, що новий цей ватажок єсть справжній Сава Чалий.

Шмигельський. Пан Жезніцький готов всім посполитим дать одно ім'я "Сава Чалий" і разом всіх на палю посадить!

Жезніцький. Пан Ян щось проти мене має, бо скілько раз траплялось, що пан мені все робить і говорить навпаки!

Шмигельський. Не по душі мені кривава праця! А пан Чеслав купається щодня в хлопській крові і кожний день шукає нових жертв тілько для того, щоб вдовольнить свою жадобу крові.

Жезніцький. Помилка то велика! Я хлопів непокірних на користь краєві караю... Важкий це обов'язок, правда; тим більша честь тому, хто його виповняє.

Шмигельський. Честь?! Фі! Мучить безоружних хлопів, втинать їм голови, садить на палю - це не шляхетське діло, для того є волох, татарин, німець...

Жезніцький. Я б пана Яна з охотою на палю посадив за такі речі.

Шмигельський. Нехай пан Чеслав стережеться, щоб часом справжній Сава його не злапав і не утнув йому язик.

Жезніцький. Сава сидить у мене тут в тюрмі, а пана Яна жде тюрма і кара за те, що він сприяє хлопам!

ЯВА II

Ті ж і Потоцький з гайдуками і козачками.

Жезніцький і Шмигельський кланяються.

Потоцький (до Жезніцького). Ну, що твій Сава?

Жезніцький. Мовчить.

Потоцький. Допитувать не вмієш!

Жезніцький. Кістки всі потрощив; диявол би, здається, вже забалакав, а він немов глузує: знай, усміхаючись, мовчить. Я певен в тім, що цей шакал не хто другий, як Сава Чалий!

Потоцький. Ми двох вже Сав на палю посадили - одного вслід за другим; а через день піймався третій гайдамака, і Савою себе він теж назвав! Тепер мовчить, як кажеш, і ми не знаєм, хто він?!

Жезніцький. Сава Чалий, присягаю! Перші два - то були прості хлопи, бо не видержував тортур з них ні один, принаймні хоч кричали, а цей диявол очима тілько світить і мовчить - це Сава, присягаю!

Шмигельський. Такий самий Сава, я чув, сидить в тюрмі у Білій Церкві за те, що ограбив московських крамарів. Сав тепер багато по Україні...

Потоцький. Повісь його, то менше буде Сав.

Жезніцький. Щоб страху хлопам більш нагнать і заспокоїть шляхту, його живим розрізать на шматки і розіслать на ярмарки, а голову на майдані в Немирові поставить, щоб знали всі, що Саву вже піймали і тяжко покарали!

Потоцький. Так і зроби.

Жезніцький. Може, пан Ян прийде подивиться на операцію?

Шмигельський. Коли пан Чеслав з людського м'яса буде їсти бігус, тоді прийду і я на звіра подивитись!

Потоцький (встає). Що за речі?.. Жезніцький виповняє мої накази, то й я, виходить, звір такий же, як і він? Прошу думать перше, а потім говорить.

Жезніцький, потираючи руки, вийшов.

Потоцький. Якби я не любив пана Шмигельського за його розум оригінальний, то за слова такі Жезніцькому я дав би право побалакать з паном Яном за стіною!

Шмигельський. Нічого дивного у тім би не було! Тигри і шакали тепер більш в ціні, ніж люде з серцем і характером шляхетним!

Потоцький (сідає). Пан Ян, побувши при дворі у Морштина, набрався химерних поглядів на хлопа, і тим самим він зопсував рицарський характер - став баба!.. Морштин єсть ворог України, він милосердієм своїм над хлопом поміг тому, що купи гайдамацькі скрізь розплодились, і все псують, і нищать край, що ледве зміг ожить після руїни.

Шмигельський. Ясновельможний пане! Навіщо ж так багато мук і кров? Кари криваві й муки зроблять хлопа нашого шакалом, шакалові ж лиш м'ясо пахне всюди!

Потоцький (гнівно). Хлоп був шакалом, єсть і буде! Паля і шибениця - от мій девіз!

Шмигельський. Ясновельможний пане, прошу ласкаво звернуть увагу на мої речі. Прошу не гніватись і дать вельможне слово, що я речами своїми не одверну від себе ласку панську.

Потоцький. Тілько для того, що пан Шмигельський оригінал, я буду слухать.

Шмигельський. Біда у тім, що вельможне панство не зна і знать не хоче, як хлоп живе! А хлопові далеко гірш живеться, ніж панським коням та собакам!

Потоцький. Ну, що ж би ти хотів? Щоб я поставив усіх хлопів замість коней на стайні, давав вівса їм, нігті їм обтинав, чесав їх кудли, чи як? Або щоб в палаці моїм замість собак на килимах лежали хлопи? Ха-ха, тоді прийшлось би вікна всі повибивать, бо й сам би чорт не висидів у кімнаті, коли з десяток хлопів там покласти!

Шмигельський. Я не для того просив дозволу говорить і ласки панської мене послухать, щоб пан вельможний пожартував над тим, що я давно хотів сказать, від чого в мене серце кров'ю окипає.

Потоцький. Чого ж ти хочеш? Щоб я був хлопам хлоп?

Шмигельський. Ні. Ясновельможний пан - монарх народові свойому; під власною рукою він має двісті тисяч хлопів, він мусить знать народ свій і як народ його живе, а він того не знає...

Потоцький. А сто дияволів! Ти гнів ворушиш в серцеві мойому! Відкіль же хлопа знаєш ти?

Шмигельський. Я жив серед народа, я братався з ним, з одної миски їв і рядом спав!

Потоцький. Фі! Мені здається, що у пана Шмигельського і тепер в сорочці кузки лазять!

Шмигельський. Але то не заважає мені знать, що скрізь великі податки нищать хлопа і хлоп не має права писнуть, бо карати його має право усякий челядинець панський. Ніколи б смут цих не було, і ми б про гайдамак не чули, якби в відносини до хлопів заложені були справедливість, любов вселюдська, бо хлоп український з природи добрий...

Потоцький. Розбещений і злий з природи! Не знає сам, чого він хоче, і рад би світ весь запалить і самому згоріть в тому вогні! Кидає працю, іде в ліси, живе грабунком, а за поміччю таких харцизів, як Сава Чалий, збирається у купи і нападає не тілько на двори, але й на замки, і ллє річками кров шляхетську! Так що ж, чи не звелить нам пан сидіть згорнувши руки і ждать, поки усіх нас не поріжуть хлопи?

Шмигельський. Ясновельможний пане, прошу не гніватись, я ще своїх

думок не висловив цілком! Я не кажу, щоб нам сидіть згорнувши руки. І суд, і кара мусять робить своє діло; я тілько хотів, щоб пан вельможний зауважив причини ті, з яких піднявся гайдамацький рух, щоб власною рукою й правом вельможний пан, як монарх, причини ті навіки зніс зо всеї України; щоб справжній суд тілько по кодексу судив і всіх однаково карав! Тоді не буде місця для шибениць, тортур і паль, бо кров, коли її, як воду, точать, ту має силу, що не страшить і не придержує учинки, за котрі ніби лллється, але, як масло те в огонь, ще більше підлива в запеклі людські душі жадоби крові! Поки ж на Україні будуть кривди проти поспільства, якими б муками народ ми не карали, не діждуться спокою не тілько наші діти, але й онуки наші! Я скінчив!

Потоцький. Ха-ха-ха! Оригінал! Пан Шмигельський єсть знаменитий оригінал! Він проти всієї шляхти йде, проти законів Речі Посполитої, заступається за бунти, що хочуть потоптать під ноги навіть вдасть корони! Оригінал! За все, що пан сказав, звелів би зараз я його повісить, але тоді не буде у всій Речі Посполитій ні одного оригінала!.. Твою оригінальність я ціню й прощаю тобі твої безумні речі! Я не сердюся на пана так само, як ні один король не сердивсь на шута за його прикрі речі!

Шмигельський. То єсть образа, ясновельможний пане, я...

Потоцький. Ну! Оригінали сердиться не мають права, коли до їх химер прихильні і слухають їх королі! Вони повинні мать собі за честь таке поводження запанібрата! (Пауза. Сіда. Мовчить, потім говорить спокійно.) Бунти всі кров'ю підпливали споконвіку, і гайдамацький бунт потоне а чи погасне у хлопській крові. Це закон... Пане Яворський!

Яворський (підбіга). Слухаю пана!

Потоцький. Піди зараз...

Яворський. Слухаю пана... (Біжить до дверей.)

Потоцький. Пане Яворський!

Яворський (вертається). Слухаю пана!

Потоцький. Куди ж пан? Я ж ще нічого не сказав.

Яворський. Слухаю пана.

Потоцький мовчить. Яворський не встоїть на місці.

Потоцький. В великій залі зібралась шляхта околична.

Яворський. Так.

Потоцький. Нехай пан піде і запросить...

Яворський. Слухаю пана. (Біжить.)

Потоцький. Пане Яворський!

Яворський (хутко вертається). Слухаю пана.

Потоцький. Потап! Дай кухоль води!

Потап дає.

Потоцький. Прошу пана напитись!

Яворський. Бардзо дзінькую!* Я нічого не їв.

Потоцький. Прошу, прошу випить.

Яворський п'є.

Потоцький. Тепер пан спокійніше мене буде слухати до краю.

Яворський. Слухаю пана!

Потоцький. Запроси шляхту сюди, тілько не всіх разом - перше двох-трьох.

Яворський. Слухаю пана. (Біжить, але од дверей хутко вертається, так ніби його знов Потоцький кликав.) Слухаю пана!

Потоцький. Пан все вже вислухав. Прошу іти тихо до салі, бо пан так прудко літає, що забува мої прикази часто.

Яворський. Слухаю пана. (Пішов тихо.)

Потоцький сміється. Входе Жезніцький.

ЯВА III

Ті ж і Жезніцький.

Жезніцький. Четвертував і розіслав скрізь шматки від падла Сави Чалого.

Потоцький. Коли б той Сава та не воскрес. Ти ріжеш їх, як тих курчат, а вони плодяться, як пацюки.

Жезніцький. То мені сором. Я ще нікого не зарізав, а смерті предаю харцизів по закону.

Потоцький. Що є нового?

Жезніцький. Коли ми голову Сави, настромивши на палю, ставили на майдані, я запримітив двадцять запорожців.

Потоцький. Ну?!

Шмигельський (про себе). Нові жертви.

Жезніцький. Або ж вони хотіли Саву визволить, або розглядають замок, щоб зненацька напасти.

Шмигельський. Ясновельможний! Запорожці ці тут третій день, вони купують коні для коша.

Жезніцький. То хитрість козацька; це гайдамаки, я їх добре знаю: пики страшні, замурзані, очі як у вовків, і ні один бестія не уклонився мені, і ні один, побачивши, як ми стромляєм палю, не сказав - боже поможи!

Потоцький. Чого ти захотів! Вели їх всіх захопить, допитайся - звідкіля, чого?

Шмигельський. Коней купують, запевняю!

Потоцький. Обережність не вадить!

Жезніцький. То я їх зараз захоплю і посадю в тюрму. (Вийшов.)

ЯВА IV

Яворський, пані Качинська з дочкою (вони кланяються). Потоцький сидить, ледь кивнувши головою. Качинська держить молоденьку дочку за руку.

Качинська. А це моя дорога єдина цурка, єдина утіха! (До дочки). Кланяйся!

Дочка присідає.

Качинська. Яка я рада і щаслива єсьмь, що можу бачити ясновельможного пана. (До дочки). Кланяйся!

Дочка присідає.

Качинська. Я третій день чекаю щастя бачити нашого заступника, добродія нашого. (До дочки). Кланяйся!

Дочка присідає.

Потоцький. То я паню добре знаю. Чого ж хоче пані?

Качинська. Коханий мій муж, царство йому небесне, був вірним слугою панським. Кохала я його, як свою душу, але пан буг розлучив нас, і я зосталася вдовою з дочечкою своєю, сиріткою - Касею звуть. (До дочки.) Кланяйся!

Кася присіда.

Качинська. З панської ласки маю п'ять хлопів з хлопками, і ті не слухають: яєць не несуть, курей не дають, суничок і горіхів не збирають в лісі, прядива самі не мають, та ще і Чалим Савою лякають. Один бестія утік. Я сама мушу собі їсти варить, а Кася моя,- (до дочки) кланяйся! - сама, вибачайте, сорочки стирає. Вони мене в гроб вженуть своєю непокірністю, а Касю мою,- (до неї) кланяйся! - так настращали, що бідне дитя не спить та цілу ніч зітхає. (До дочки). Кланяйся! Нема у нас заступника, нема мого коханого малжонка Яся; за другого ж вийти заміж я не можу, бо так кохаю свого покійничка, як свою душу!..

Потоцький. Пані мені вже обридла своїми скаргами на хлопів! Пане Яворський!

Яворський підбігає.

Яворський. Слухаю пана.

Потоцький. Я б хотів...

Яворський. Слухаю пана. (Хоче йти).

Потоцький. Прошу ж слухать до кінця, а ні, то, може, пану дать води?

Яворський. Ні, бардзо дзінькую, я сьогодня нічого солоного не їв.

Потоцький. Зроби мені велику ласку.

Яворський. Слухаю пана.

Потоцький. Женись, я буду твоїм сватом...

Яворський. Слухаю пана.

Потоцький. Пані Качинська! От я даю п'ять тисяч злотих приданого панні Касі і хочу, щоб вона зараз повінчалась з паном Яворським; тоді буде у вас заступник, і ви мене зоставите в спокої!

Качинська. Ясновельможний пане! Доня моя... (До Касі). Кланяйся!

Кася присіда.

Качинська. Доня моя занадто молода, вона про шлюб зовсім не дума, їй ще треба підождати пари; а коли вже ласка панськая для бідної вдови, то краще я повінчаюся з паном Яворським.

Потоцький. Пане Яворський!

Яворський. Слухаю пана!

Потоцький (показує на стару Качинську). От пану наречена. Сьогодні хочу і весілля справить.

Яворський. Слухаю пана.

Потоцький. Пане Яворський, поцілуй свою наречену!

Яворський. Слухаю пана. (Іде до Качинської).

Качинська. При людях соромно. Нехай уже по шлюбі, ясновельможний пане!

Потоцький. Пане Яворський! Прошу до шлюбу зараз.

Яворський подає руку Качинській. Кася присіда Потоцькому. З дороги Качинська обертається.

Качинська. А коли ж ясновельможний пан дозволить взять п'ять тисяч злотих?

Потоцький. По шлюбі.

Яворський. Слухаю пана!

Вийшли.

ЯВА V

Ті ж, без Яворського, Качинської і Касі, а потім Жезніцький і гайдук.

Потоцький. Ха-ха! Серед таких тяжких обставин для розваги приятна комбінація! Потап! Після шлюбу закликать Яворського до мене - я його не пустю до Качинської, буде з неї п'ять тисяч злотих! Ха-ха!

Входить гайдук з листом, за ним Жезніцький.

Гайдук (подає лист). Від хорунжого пана Реви лист.

Жезніцький (потирає руки). А при ньому скованого гайдамаку привели.

Потоцький (читає). "Вчора біля Очеретного я наскочив на гайдамацькую ватагу, розпудив хлопців, порубав, а ватажка Саву Чалого на суд ясновельможного пана посилаю!" (Говорить.) Знову Сава! Четвертий Сава! Подле ім'я, коли його почуєш або вголос вимовиш, то мов гадюка в пазусі ворушиться й сичить. (Читає.) "Тепер околиця вся наша від страху спочине, бо цей харциз Сава так настращав усіх, що рідко хто не схоплюється в сні і не кричить це подле ім'я! Усі з'їжджались до мене, коли почули, що гайдамака Сава Чалий у мене в руках. Вже вся шляхетська околиця знай радіє, що Саву піймали, а хлопи похнюпили носи і посмирніли. Тепер ми будем спать спокійно". (Говорить.) Даремно! (До Жезніцького.) А приведи сюди харциза; побачим, що за птиця!

Жезніцький. А може б, перше підпекти?

Потоцький. Поспієш ще, давай сирого.

Жезніцький. Слухаю. Запорожці всі в тюрмі, а один утік; коли б не гайдамаки, чого йому тікать? (Пішов.)

ЯВА VI

Ті ж, без Жезніцького.

Шмигельський. Ясновельможний пане! Коли вже я оригінал, то дозволяю собі все, що думаю, говорити прямо.

Потоцький. Через шлюб Яворського я в гуморі. Говори.

Шмигельський. Нехай Жезніцький не спішить допитувати запорожців, можна ж певні відомості мать від коша.

Потоцький. Покриють, гадюки.

Шмигельський. Не треба звіра дратувать! Відомо пану, коли українська партія в Лисянці без всякого суда сорок запорожців смертю скарала, якими муками жидам і шляхті заплатили їх товариші?

Потоцький. А ми поквитаємось!

ЯВА VII

Ті ж і гайдамака, скований і зв'язаний, біля нього козаки з списами.

Потоцький (довго дивиться на гайдамаку). Ти знаєш, хто я?

Гайдамака (довго дивиться на Потоцького). Може, знаю, а може, й ні!

Потоцький. І смерть твоя, й життя - в моїх руках!

Гайдамака. Може, в твоїх, а може, й ні.

Жезніцький. Гадюко! З тобою пан Потоцький розмовляє!

Гайдамака. Може, Потоцький, а може, й ні.

Жезніцький. Я з тебе живого здеру шкуру за такі слова.

Гайдамака. Може, здереш, а може, й ні.

Потоцький. Стривай! Хто ти? Скажи по правді - я тебе зараз одпустю.

Гайдамака. Може, одпустиш, а може, й ні.

Потоцький. Признайся, я тобі сто злотих дам, ти Сава Чалий?

Гайдамака. Може, Сава, а може, й ні.

Потоцький (бере з столу пістоль і цілить в гайдамаку). Говори: ти Чалий? Уб'ю, як собаку!

Гайдамака. Може, уб'єш, а може, й ні.

Потоцький стріляє; осікається пістоль.

Гайдамака. А бач, не вбив!

Потоцький. На палю його зараз!

Гайдамака. Це той Потоцький, що розум в нього жіноцький.

Потоцький. Посади його в бочку і задави димом від сірки.

Гайдамаку виводять.

Потоцький. Ну, пане Шмигельський, що з таким народом зробиш?

Шмигельський. З таким народом можна весь світ покорить!

Потоцький. Ти мене дратуєш не менш, ніж цей диявол; стережись!

Шмигельський. Я шут, оригінал; мені ясновельможний пан дозволив говорити все, а в пана слово королівське, і я знов сміло говорю. Вели, ясновельможний пане, замість мук і кари, розкувать його, нагодувать його гарненько, дай йому добрий кухоль горілки - і він тобі розкаже все, а муками і страхом нічого ти від нього не добудеш!

Потоцький. Ха-ха-ха! Гайдамаку вітать, як дорогого гостя? Оригінально! Гукни Жезніцького!

Шмигельський (до козачка). Поклич пана Жезніцького.

Потоцький. Чудово, чудово!.. Почнем харцизів частувати, музика буде грати їм, нехай танцюють п'яні бестії, а після танців і на палю!.. Нехай оригінально умирають... Ха-ха-ха!

Входе Жезніцький.

Потоцький. Розкувать гайдамаку, дать йому добре їсти, поїть горілкою три дні, щоб кожний день був п'яний, як на весіллі, а Лейба нехай грає

йому на цимбалах веселу до танців! Ха-ха-ха! Нова кара! Ну, чого стоїш? Ти м'яса хочеш? Буде м'ясо! На третій день, коли нічого нам харциз не скаже, посади його на палю; Лейба буде грать йому веселу, а він нехай конає, бестія, під танець.

ЯВА VIII

Ті ж і гайдук з листом.

Гайдук. Ясновельможному від хорунжого Реви лист. (Вийшов.)

Потоцький (читає). Сава Чалий!.. (Говоре.) Диявол! Знову це гадюче ім'я!.. (Читає.) "Сава Чалий нас обманив. Навмисне він послав малий загін, його посікли ми і ватажка піймали, а той сказав, що ніби Чалий він. Його послав я вашій мосці*. Тим часом справжній Сава на другу ніч з загоном чоловік у двісті напав на Очеретне, забрав з комор пшоно, сало, весь хліб, всіх коней, сорок пар волів, дочку підстарости Курчинського, прекрасну Зосю, взяв і щез, як дим в повітрі!" (Говорить.) Диявол! Диявол! Диявол! (Читає.) "В погоню пішла хоругв Ружицького". (Говорить.) О, коли б його піймали, я місяць би його горілкою поїв, поки б не збожеволів він, а потім на цепу водив би його по всій Україні. Ні, це не чоловік, це, певно, чорт назвався Чалим.

Шмигельський. Це міф, ясновельможний пане. Певно, кожний ватажок навмисне Чалим себе зве.

Потоцький. Ні, ні!.. Це надзвичайний чоловік, це не міф; а тілько так його всі фиглі цінять гайдамаки, що кожному б із них хотілось Чалим буть!.. Але то все мізерія!.. Сава справжній був в Карапишах. Він на очах Миколи Потоцького і трьохсот його волохів погасив бочки смоляні так легко, як свічки; пальнув у вічі всім з мушкетів, щез як вітер, потім побив погоню, і небіж мій з волохами своїми мусив світом рушить, бо думав він, що сила Сави переважить його силу; а Сава в той самий день спалив всю слободу і вивів хлопів всіх в степи далекі! Га?.. Це страшний, це надзвичайний, це цікавий чоловік! Пане Шмигельський! Ти говорив, що знаєш народ, що жив ти довго серед його, тобі відомі всякі фиглі, бо ти й вояка добрий... Їдь, іди, що хоч роби, найди і приведи мені ти Чалого! Він не дає мені спо-кою, не буду їсти й спать, поки його я не побачу! Я його помилую, я його хочу побачить... Пообіщай йому маєтності великі, сто тисяч злотих, від короля шляхетство; і все те я, клянусь, добуду, дам, тілько нехай пристане на мою руку і поможе мені гайдамаків всіх переловить!.. Це ім'я - Чалий - сила! Це та сила, що приворожує людей до себе! Ради краю, ради спокою одшукай і приведи мені Чалого, бо коли до себе ми його не переманим, то гайдамаччина Хмельниччиною стане!

Шмигельський. Я згоден, і піду шукати Чалого хоч зараз, і жив не буду, а знайду його, і коли він справді є, то переманю його сюди. Але для поспіху у такім ділі прошу ясновельможного я пана написать до Сави лист і приложить свою печать гербову, бо Сава, певно, так не ввіриться мені, а в тім листі пообіщай йому вільготи для поспільства, про які я говорив вже його мосці!

Потоцький. Умови з хлопом? Хлопові лист? Багато хочеш ти!

Шмигельський. Історія складається з помилок, і коли ті, що на чолі стоять народу, свої помилки поправляють бажанням стать на певний шлях,- вони достойнії сини отчизни!

Потоцький (після паузи). Ходім! Я дам тобі до Сави лист. І коли справді Сава є і гайдамаків припинить поможе, тоді я все зроблю і для поспільства, аби надалі вже життя спокійне забезпечить Україні.

Шмигельський. А коли ця думка золота та стане ділом, вона всю Посполиту Річ і заспокоїть, і прославить!

Завіса.

ДІЯ ТРЕТЯ

КАРТИНА 1

Ліс. В глибині насипано дві купи грошей; купи покриті воловими шкурами. Біля куп вартовий з списом у руці.

ЯВА І

Вартовий (пройшовшись). Нема ще варти; а час би вже й перемінить мене!

Входить п'ять чоловік козаків. Чотири одягнені в чорних свитках, при шаблях, з мушкетами за плечима і списами в руках, а п'ятий у запорозькому жупані.

Вартовий. А от і нова варта - даремно ремствував. Пильнує добре старшина!

Запорожець. Панько! Ти будеш на варті біля грошей.

1-й вартовий. Приймай! Тут дві купи грошей: одна - срібні, друга - мідні! Нехай скарає того бог, хто візьме шаг із грошей кошових.

2-й вартовий. Щоб сонця я не вздрів, коли я сам візьму або кому дозволю взять хоч шаг один із грошей кошових.

Запорожець. Тепер ходімо далі зміняти вартових.

1-й вартовий. Я тут вас підожду.

Запорожець. Гаразд.

Зникають.

ЯВА II

Ті ж, без запорожця і варти.

1-й вартовий (набиває люльку). Добре все заведено у нас. Кожний чоловік знає своє діло. А все то Сава!

2-й вартовий. Кажуть, що коли б Саву нашого та кошовим на Січі обібрали, то він би об'явив війну ляхам.

1-й вартовий. Підожди, він і так вийде битись в чисте поле; адже скрізь розсила листи - присоглаша до себе малі купи, збирає хліб, пшоно і сало. Вже і тепер надбали стілько, що стане нам на цілий рік.

2-й вартовий. Гармат нема.

1-й вартовий. Сава достане... Розумно править і справедливо!.. А за ту дівку, що в Очеретнім Клим захопив, якого всім нагнав і сорому, і страху!.. Що ви, каже, хочете, щоб мене розбійником лічили і щоб від мене одвернулись люди наші? Хіба на те зібрались ми, щоб дівчат захоплювать в полон? Смерті предам, хто таке вчинить другий раз!

2-й вартовий. І правда, хіба ми татари... А ти не чув, де ту дівку діли?

1-й вартовий. Визвавсь якийсь митець, з нових, і повіз її додому.

2-й вартовий. То правда, що митець. Одвезти дівку назад додому важче, ніж вихопить було її із дому, бо то гуртом, а це один. Не довезе її він до Очеретного. Коли під'їзди панськії піймають, то повісять, бо дівка ця - дочка підстарости, здається!

ЯВА III

Ті ж і запорожець з вартовими.

Запорожець. Зараз прибуло із Січі двадцять братчиків.

2-й вартовий. Ростем на силах.

Запорожець. Листа од кошового привезли.

1-й вартовий. Може, й Січ до Сави нашого пристане. Коли б бог дав, та щоб мерщій у поле - помірятися з ворогом, а то без діла сумно тут сидіть!

Запорожець. Голота січова поривається до нас, так старшина придержує: вона поспільству не сприяє, бо і сама б по-панськи жить хотіла.

1-й вартовий. Дарма! Голота нишком таки тіка до нас із Січі. Тепер у нас в коші народу сила.

Запорожець. Та й ще з поспільства прибувають. Для того ж то й харчами так запасається наш Сава.

1-й вартовий. Харчів нема куди й дівать: сто горлових ям повнісінькі зерна. Вже потомилися на жорнах хліба молоть.

Запорожець. Хліб - перве діло. Звідціль нас не добуде ціле військо, аби харчі.

1-й вартовий. Та Сава зна, що робить.

Запорожець. Розумний.

1-й вартовий. Та й побратим його Гнат Голий, бра, незгірше.

Запорожець. Запальний дуже.

1-й вартовий. Коли б вони не посварились, бо Гнат частенько згарячу на Саву гніватися став.

Запорожець. Вони брати, хрестами обмінялись, то хоч і скаже згарячу що Гнат, йому всякчас, як я примітив, Сава вибачає.

1-й вартовий. Дай боже, щоб усе було гаразд!

Запорожець. Ходім - почуємо, що там нового нам братчики із Січі привезли.

2-й вартовий. Цікаво дуже! Шкода, що я не буду з вами.

ЯВА IV

Ті ж, Сава і Шмигельський.

Чалий. Здорові, пани-браття!

Запорожець (а за ним і другі). З поворотом, пане отамане!

Чалий. Спасибі! Що нового?

Запорожець. Двадцять братчиків приїхали із Січі і привезли листа якогось.

Чалий. Цікаво, що за лист! А ми горілки десять барил привезли, сушеної риби добули і десять пар волів... Нехай горілку Грива на замок запре і варту там поставить,- річ ласа... Рибу нехай складуть у тому курені, де сало й сіль, волів порізать на обід, а що зостанеться, то посолить і ті бочки докласти, котрі не повні ще. Оце й усі хазяйські справи. Тепер за військові приймемся. Клич старшину і запорожців тих, що лист із Січі привезли, нехай ідуть і инчі, хто має охоту слухать новини.

Запорожець і вся варта пішли. 2-й вартовий стоїть вглибині біля грошей нерухомо, спершись на спис.

ЯВА V

Сава Чалий і Шмигельський на передкону.

Чалий. Тепер з тобою побалакаєм на самоті. Цікаво дуже знать, як ти довіз до Очеретного панну Зосю? Тебе послав навмисне я, щоб спробувать твою козацьку вдачу перше, а потім вже прийняти до коша. Ну, розказуй, побачимо твій хист.

Шмигельський. Прекрасна панна Зося - дочка підстарости Курчинського із Очеретного. Історію її давно вже знає вся околиця. Так я і скористувався цим. До першого села Потоцького привіз нас рудий орандар. А там, умовившись з панянкою, ми розказали цікаву байку, що ніби панну Зосю я від тебе викрав. Всі раділи і приймали нас, як дорогих гостей! А потім у кочі панським до самого Курчинського у Очеретне одвезли. І я батькам віддав дочку, вони ж мені за те коня дали, як сокола, прудкого.

Чалий. Розумно й хитро! Митець з тебе не послідній, і я тебе охоче приймаю до коша.

Шмигельський. Я он який радий, що так сталось, що в час короткий заслужив від тебе, пане отамане, щире слово і хвалу!

Чалий. Скажи ж мені тепера, хто ти?

Шмигельський. Шляхтич Іван Шмигельський. Служив при панських я дворах, але не зміг дивитися на тяжкі людські біди, так от і втік сюди.

Чалий. А ти правду кажеш?

Шмигельський. Хіба у вас тут солодко живеться, хіба не смерть тут кожного чека щодня чи в полі, чи на палі? То за які б же ласощі хотів брехать тобі, мій батьку?

Чалий. Та й то правда. Від розкошів до гайдамацького коша не підеш!..

Які ж ти кривди такі бачив, що утікати від панів тебе примусили вони?

Шмигельський. Кривди? О, та хіба їх перелічиш? Найбільша ж кривда в тім, що не однаковий для всіх закон, а справжнього суда зовсім нема, і той, хто дужчий, чужеє право зневажа...

Чалий. О, то ти розумний, бачу, в батька син, та й вчений неабияк. А що ж би ти хотів зробить, щоб кривди тієї не було?

Шмигельський. Занадто вже великую ціну даєш ти розуму моєму... Ти, пане отамане, народну волю чиниш, ти на чолі стоїш коша значного, обміркував усе давно і знаєш, певно, чого хочеш і що робити будеш?.. І от себе всього я віддаю на твою волю, бо сам я знаю тільке те, що жити так, як ми тепер живем,- несила, що все скінчиться знов руїною, спокою ж в тім не буде!

Чалий. Ти наче серце й мозок маєш мій і язиком моїм говориш! Не маю я охоти кров безоружних проливать і плюндрувати край!.. На бой

чесний, на груди - груди, покликать хочу я панів. Для того сили я сюди збираю. Або поляжем всі в бою, або заставимо панів зменшити панщину й податки і рівний суд всім дать! А тих, хто чуже право зневажає, карати смертію, хоч би то був і пан значний.

Шмигельський. З тобою поруч я готов рубати ворогів твоїх думок, а за одну краплину твоєї крові готов я виточить усю свою!

Чалий. Я чую щирість в твоїй мові; до тебе я душею лину і дуже рад тому, що шляхтич ти освічений і поруч станеш з нами, щоб боронить народ!.. Будь моїм приятелем, а коли що, то і пораду добру дай.

Шмигельський. За щастя за велике я те маю, що ти мене приятелем назвав, і всім життям своїм тобі я дружбу докажу.

Чалий. Вірю. (Помовчав). Слухай, скажи мені: що, Зося рада, щаслива тим, що до батьків вернулась?

Шмигельський. Ні.

Чалий (зітхнувши). Дивно! Чого ж бо то?

Шмигельський. Дівоче серце ти запалив коханням!.. На тобі ось від панни перстень. Прощаючись зо мною, панна Зося дала цей перстень і сказала: віддай Саві і скажи йому, що я його кохаю й кохати буду все життя, і рада б більш була зостатись з ним, аніж вертатися додому.

Чалий (зітхнувши). Жалкую й я, що сталось так. Ця дівчина між гарними була б найкраща! Сказать по правді, її краса опанувала мною теж, а очі яснії, як небо, вже другу ніч мені спати не дають! Признаюся тобі, що я хотів женитись з нею, бо і вона на теє була згодна. На превелику силу я задавив своє кохання, щоб не пошкодило воно моїй меті - повстанню! І от тепер одвіз її додому ти, а я щодня зітхаю й думаю про Зосю; хоч не пристало це мені, та що ж робить, коли ніяк не можу серця вгамувать... Але... забудеться, пусте!

ЯВА VI

Ті ж і Гнат.

Чалий. Здоров, мій брате! А це той козарлюга вже вернувся, спровадивши дівча, що я тобі розказував про нього... Але я бачу, брате, що ти сумний ізнову? Що сталось?

Гнат. Нудно тут сидіть згорнувши руки. Щодня ми чуємо, як в Тульчині, Немирові, Лисянці стинають голови братам, що сміливо боронять право, а ми тут мовчки ждем слушного часу, хоч нас набралось стільки, що всю Брацлавщину поставити уверх ногами можна! Пора і нам почать зненацька нападать, і різать, і палить напасників.

Чалий. Брате! Ти тілько мстити хочеш, а я прогнать всі кривди хочу з України, щоб не було потім причини нам кров братерську знову й знову проливать! Про це не раз уже тобі казав я... І от прийдуть до нас всі ті ватаги, яким листи я розіслав: і на Подол, і на Волинь - і виступим тоді у поле справжньою війною! Буде ще час і силу, брате, і завзятість показать!

Гнат. Поки там що, а ми тепер страху нагнали б їм і сала залили за шкуру!

Чалий. Поспієм ще, пожди, щоб згарячу не зопсувати діла,- я жду людей, я жду гармат... А от почуємо, що кошовий нам пише.

ЯВА VII

Ті ж, запорожці і гайдамаки, одягнені як посполиті, в свитках, при шаблях. Деякі в одних сорочках, при зброї, у польських кунтушах, постолах.

1-й запорожець. Ось тобі лист від кошового.

2-й запорожець. А нас от двадцять, не вважаючи на те, що там написано в листі, прийшли тобі на поміч, батьку отамане!

Всі запорожці. Наші голови батькові Саві!

Чалий. Спасибі, лицарі преславні! Що ж тут в листі цікавого, побачимо. Ану лиш, пане Іване, прочитай, будь нам за писаря, у нас нема.

Шмигельський (читає). "Річ Посполита..."

Всі загули: "О-о-о!"

Чалий. Слухайте, пани-браття, тихо!

Шмигельський. "Річ Посполита жалобу московському урядові вчиняє, що запорожці, з'являючись на Україні, піднімають усе поспільство проти панів; що хлопи кидають ґрунти й оселю, ідуть в ліси й степи і там, при помочі січовиків, складаються в загони і, мов татари, нападають скрізь на шляхту, на жидів, навіть на замки; що край не має спокою, що все кругом плюндрують гайдамаки, пожежею й грабунком нищать Україну! А з поводу цього уряд московський приказує карати смертію тих січовиків, которі до гайдамак пристануть. Приказ цей об'являю і сам наказую від себе всім, хто на Україні,- вернутись в Січ, справляти службу військову, оберігать границі, не потурати гайдамакам, розганять їх, ловить утікачів і віддавать на суд військовий, щоб смертію карати непокірних".

Всі мовчать.

Чалий. Чули, панове?

Гнат. Це так! От і досиділись!

Починається ґвалт: говорять всі разом. Серед гвалту повинні скілько можна виділятись Гнатові слова.

1-а купа.

Гнат. Пани ляхи самі всьому виною, вони знущаються над всім посполитством, що оселилося на слободах, вважаючи на привілеї!

Всі. Так, так...

Гнат. З жидами, вірними своїми слугами, укупі зневажають віру православну, заводять унію. А пани, замість того щоб припинить себе і свою челядь, лютують на народ. Бояться, щоб не повстали всі, та з страху самі себе розпалюють.

Всі. Правда, правда.

Гнат. Ощади не дають нікому, і вішають і на кілки садовлять всіх, і винуватих і невинних. (Переходить в третю купу).

2-а купа.

Гаврило (починa на репліку "От і досиділись"). Хоч не живи на світі!

Медвідь. Хто ж за нас заступиться, коли від нас і Запорожжя відсахнеться?

Грива. А запорожців хіба милують?

Медвідь. Де зустріли - на палю!

1-й запорожець. Попустили себе так. Перше не посмів би ніхто з братчиками розправляться!

Гаврило. Всі жили вільно на Вкраїні.

3-я купа.

2-й чоловік. Як же його видержиш, коли такі податки, що цілий рік треба робить, щоб хоч відкупитись.

Микита. І на панщину, і на варту, ще й гроші плати.

2-й чоловік. Коли ж робить на себе?

Микита. Тепер вже ті й померли, що йшли на слободи і мали привілеї, а ми за них роби!

2-й чоловік. А тілько писнув хто, зараз на ланцюг, яке ж це життя? Хто його втерпить?

Микита. Не то на ланцюг, а й смерті вільно предать.

2-й чоловік (до запорожців). Просимо вас, братчики, не кидайте нас!

Всі. Не покинемо.

Гнат. Послухай мене!

Всі. Тихо, тихо! Слухайте сюди!

Всі стихають.

Гнат. Коли покинуть нас всі запорожці, то ми й самі! Пани отамани і вся чесна громадо! Не ми ґвалтуємо проти ляхів, але вони ґвалтують проти нас! Вони самі людей усіх без милосердя смерті предають, аби попався, хоч і невинуватий, а потім ще й кричать на увесь світ, що ми харцизи, що ми плюндруєм край. Тепер у Січ он закликають всіх затим, мабуть, щоб бенкети заводить, садити гопака, напившись всмак горілки, або щоб вкупі з кошовим ми посідали над Дніпром і удили удками рибу, тоді як тут неправда скрізь панує і ллється братня кров річками!.. По- лицарськи - нічого сказать! Чого ж мовчиш ти, Саво? Ти кошовий, ти нам усім старший, ти голова, скажи своє ти слово: що будемо робить?

Всі. Кажи, батьку отамане!

Чалий. Треба покоритися наказові.

Гнат. Як? Покинуть все і в Січ вернутись, а посполитим панщину робить?!!

Чалий. Слухай.

Медвідь. Мовчи, Гнате! Слухаєм!

Всі. Слухаєм! Слухаєм!

Чалий. Посидимо до часу слушного ми тут, у цьому місці тихо; зберем до себе всі ватаги; за гроші ті, що маєм, придбаємо гармат як можна більше; тим часом затихнуть трохи ґвалтовнії листи магнатів, ослабне

обережність в замках, у розкошах почнуть купатись знову вороги, московська варта від спокою засне, і вже тоді розправим крила, та не загонами малими, а військом дужим, як батько наш Богдан колись, на замки їх безпечні нападем! В бою на груди - груди ми візьмем верх; я певен в тім, бо набереться війська десять тисяч,- тоді усіх панів заставим поважати нашу віру, дать суд і пільги посполитим!

Гнат. Поки сонце зійде, роса очі виїсть! Навколо скрізь народ катують безоружний, а ми тут будемо мовчать і ждать?

Чалий. Готов і зараз я віддати голову свою за скривджений наш люд, але що ж виграє від того люд той самий, коли я, як необачнеє хлоп'я, у поле вискочу з малими силами, а там поб'ють запевне нас і всіх потроху переловлять! Не хочу я так умирать, як той баран, що у різню його ввели і там, зв'язавши йому ноги, ножем блискучим вже біля горла повели, а він лежить та блимає очима! Я хочу вмерти так, як лицар: з шаблею в руці, в бою чеснім, помірявшись на силах з ворогами! Пождемо, панове! І ти, мій брате, не будь на цей час тим волом, що хоч печи його, а він не встане, коли ляже, і послухай моєї ради!

Медвідь. Пождемо?

Дехто. Пождемо...

Запорожці (неохоче). Як так, то й так...

ЯВА VIII

Ті ж, варта, з нею запорожець.

3-й запорожець. Аж ось де кіш ви заснували? Ну й безпечно ж тут! Далеко безпечніше, ніж там у нас на Січі... Коли б мене Яків, що варту розводив, не пізнав і не гукнув на мене, то в вік би вічний не догадався, що тут є кіш такий великий і на Запорожжі славний своїми ватажками і фиглями з панами! Тут так усе, ніби у шапці-невидимці!

1-й запорожець. А ти звідкіль? Здається, ти на Україну поїхав коней купувати для коша?

3-й запорожець. Поїхало нас дев'ятнадцять, а тілько я один утік.

1-й запорожець. А другі ж де?

3-й запорожець. Повісили в Немирові.

Грива. За віщо?

3-й запорожець. За шию!

Чалий. Та ти, брат, не пустуй, а діло нам скажи.

3-й запорожець. А що ж тут говорить? За гайдамаків всіх їх полічили, і як вони не одмовлялись - не помогло. Скарать же були раді, бо знали ще, що й гроші є,- то й гроші всі достались сіпакам! А я не був на той час з ними, так заховався у своїх людей, і думав я, що їх одпустять, а їх усіх на п'ятий день повісили. Тоді я сів на свого коня та так ушкварив, що й кінь здох через сутки. Тепер пішком до Січі прямував, щоб сповістить принаймні кошового, де ділись братчики-січовики.

Всі запорожці. Гей, до помсти! Нападем на Немирів! Спалим!

Чалий. Підождіть, панове, до слушного часу, не псуйте ви моїх замірів, а тоді разом заплатимо за все; тепер ми ще не готові!

Гнат. А-а!.. Згинь все, що так вагається, як Сава! Не треба нам такого кошового!

Запорожці. Не треба!!

Гнат. Згинь і вся пузата старшина на Січі, коли вона боїться смерті глянуть в вічі і нас мовчать примусює у такий час, коли очима й ухами своїми ми бачимо і чуємо, які страшенні кривди роблять нам! Не хочу я так жить, як тхір; не хочу я паскудить світ! Нащо те життя мені здалося, коли щодня безчестям покривають голови козачі? Краще смерть, ніж тут сидіть нам по кущах, поки не витягнуть усіх на палю! Не треба мені моєї голови! Коли її у полі я за правду не складу - нехай за правду кат рубає! Хто ж смерті з вас боїться, кому життя миліше честі, той на піч нехай іде і там сидить з дідами! Гей, товариші! Хто до помсти, той за мною!

Всі. Всі, до одного усі!

Запорожець. Не треба Чалого!

Всі. Не треба!

Запорожці. Він вагається!

2-й запорожець. Нехай Гнат Голий буде нашим отаманом.

Всі (ґвалтовно). Гнат отаманом!

Чуть голоси: "Чалий", ім'я Гната переважно, потім Чалого не чуть. Гнат, Гнат, Чалий! Гнат отаманом!

Запорожці (роблять біля Гната коло). Веди нас, Гнате, ти!

Гнат. На Тульчин, на Немирів, заплатимо за кров своїх братів!

Всі. О-о! Заплатимо!

Завіса.

КАРТИНА 2

Середина куреня. Вигляд конуса, дерева підрізано і верхи їх зведено докупи, потім зав'язано. Зверху навалено хворосту, трави, листя, замість стола великий круглий пеньок, замість стільців малі пеньки навколо. В глибині ліжко з дровеняк, заслано воловою шкурою, в головах сідло.

ЯВА І

Чалий і Шмигельський. Чалий сидить біля стола, схиливши голову на руки, Шмигельський стоїть. Мовчать.

Чалий. Все пропало!.. Немає згоди, немає одностайності між нами. Одна біда повинна б всіх єднать докупи, а ми йдемо урозтіч!.. Нічому лихо нас не научило!..

Шмигельський. Біда, що кожний хоче старшим бути і керувать, а через те один - будує, другий - руйнує!

Чалий. І от усе зруйновано, усе пропало.

Шмигельський. Ні, ще не все пропало, Саво!

Чалий. Все, все, все! (Встає). Жадоба помсти в них така велика, що здержати її, як здержать воду ту, що ринула крізь прорвану греблю, нема у чоловіка сили! І понесуть вони тепер на Україну і смуту, і пожежу, і кров проллють ріками, без жадної користі для народа, а потім і самі на палях всі сконають.

Шмигельський. Так будем рятувать Україну від гайдамацької руїни!

Чалий. Як же ти її, сердешну, порятуєш?

Шмигельський. Поїдемо до гетьмана Потоцького в Немирів! Він дасть усю милицію свою під твою руку, і ми поможемо йому прогнати гайдамацькі купи, що лиш озвірюють панів проти людей, а люд проти панів. Коли ж настане мирнеє життя,- тоді лиш процвіте наш край! Споглянь: під панською рукою за час короткий пустиня стала оживать, життя на ній в громадський стан складатись почало; не руйнувать же його нам, а і самим сприять такій будівлі треба.

Чалий. Це ти придумав гарну річ: рятувать народ від нього самого і помагать ляхам для себе лиш життя спокійне будувати з кісток і людської крові! Що то шляхтич! Заговорила лядська кістка, проснувсь мостивий пан і зуби показав.

Шмигельський. Ні, Саво! Ти помиляєшся! Я лях лиш через то, що ним

родився; а серце, розум і душа - ведуть мене не тим шляхом, яким ідуть усі ляхи, бо я бажаю рівності, спокою, щастя і добра - не тілько шляхті, але всім людям!

Чалий. Ти солодко говориш так, що вірить хочеться тобі, і боязко стає, щоб ти медовими речами не отруїв душі.

Шмигельський. Коли ти вислухаєш все, що я тобі повідаю, і коли в чім побачиш мою кривду, віддай мене на суд громаді, спали живого на вогні, на палю посади,- як схочеш, так і покарай: в твоїх руках і смерть моя, й моє життя, тобі його безпечно довіряю; та й страху я не знав ніколи і не знаю, бо раз у раз робив і говорив я те, що правдою вважаю!

Чалий. Говори, послухаю, що хочеш ти сказать,- цікаво.

Шмигельський. Послідній час я у Потоцького, у гетьмана, в Немирові служив, і він послав мене шукати Саву Чалого, щоб привернуть його на панську руку, як лицаря, для помочі, щоб лад дать на Вкраїні і вгамувати гайдамацький рух!

Чалий. Так ти пристав до мене, зробився приятелем моїм, заліз у саму душу для того, щоб струїть її?

Шмигельський. Свідчусь богом, нічого я не мав лихого на меті, а щиро те робив, що за добро лічив! Слухай! Я бачив, як бачу і тепер, що гайдамацький рух лиш край руйнує, без жодної користі для народа, - це й сам ти зараз тут сказав,- і взяв на себе я порученість Потоцького в надії тій, що чесно я тебе умовлю покинуть гайдамаків, щоб рятувати край наш від руїни! Коли ж я зрозумів твій лицарський замір добуть народові права справжньою війною і сам побачив власними очима, що ти готуєш певнеє повстання, що ти не простий ватажок, яких чимало, а лицар, воєвода,- я серцем і душею став певним другом твого діла, бо відаю, що тілько силою одняти можна те, що силою у тебе одняли! Я залишив Потоцького замір, і, все життя своє зламавши, в думках я вже з магнатством воював і ждав тії хвилини, коли на ділі зміг би показать, що вірний син я України! І що ж? Замір великий твій, як дим в повітрі, розлетівся! Замість війни - безладний рух піднявся знову; біля стерна став Гнат Голий, чоловік без жодної освіти, і поведе братів на страту, а край - на певну гибель! Тепер зосталося одно: пристать до гетьмана Потоцького, і я тобі це прямо говорю!

Чалий. Ти щиро кажеш - чую серцем! І правда те, що все пропало; для мене ж шлях другий зостався: подамсь в Гетьманщину, на той бік України, і там пожду слушного часу! Жалкую я, що бранку Зосю одпустив... Тепер би одружився з нею і всі вояцькі заміри кинув. Її хороша врода, і стан гнучкий, і чорні брови, і русая до пояса коса, і очі, мов неба чистого блакить, - стоять і день, і ніч передо мною. Вона б тепер своїм коханням мої всі рани залічила, і повернув би я своє життя на мирне, тихе господарство.

Шмигельський. Там, біля Немирова, живе й вона...

Чалий. Тепер не пара ми. Тут ми були вільні й рівні; а там нас розділя

глибокеє провалля: шляхтянка й гайдамака-хлоп!

Шмигельський. Гетьман сам вельможний посватає за тебе Зосю, й не посміють її батьки на теє не згодиться, коли вона тебе кохає! Там заведем ми господарство і заживем, як слід людям; годі нам хижими вовками тинятись по лісах!

Чалий. Думка хороша і принадна, але диявольська спокуса в ній сидить! За всі оці принади повинен буду я товаришів своїх ловить і віддавати їх на палі!

Шмигельський. Чого ж на палі? Це й від тебе, й від умов залежить.

Чалий. Умови?! Ха-ха! Які з панами там умови? Я знаю добре ті умови й сам! Приставши до панів, я мушу й серцем, і душею таким же паном буть, як і усі. Без милосердя і жалю до хлопа, повинен зрадить віру й унії сприять зо всеї сили!

Шмигельський. Нехай тебе боронить бог від цього! Я сам з презирством одвернусь тоді від тебе! Зостанься вірним ти народові свойому; ніхто тебе не силує його зраджать, а лиш користі його ради мир і спокій насади, прогнавши гайдамацькі купи! А потім, ставши рівним шляхтичам усім на Україні, ти гнатимеш і унію, й злочинну шляхту так само, як гайдамаків, з України, і тим народні біди поменшиш. Та й сам з коханою дружиною ти заснуєш своє гніздо і поведеш свій рід на щастя і добро усього краю.

Чалий. Думки твої летять, мов ластівка, легенько й прудко, немовби й справді легко так все те зробить, про що так гарно ти говориш!.. О, коли б я певність мав, що полегчу народні біди і що умовини мої пани додержать, то не вагаючись пристав би до Потоцького я зараз.

Шмигельський. Які ж твої умови?

Чалий. Щоб грецька віра благочесна на Україні лиш цвіла, а унія щоб і не пахла; щоб, замість панщини, платили люде чинш такий, який умовились платить, на слободи йдучи, і суд щоб рівний був для всіх!

Шмигельський. Такі умовини я сам Потоцькому поставив, коли згодивсь тебе до нього кликать. І ось ти маєш лист від гетьмана самого, в котрім умови ці він власною скріпля рукою. А крім того, сто тисяч злотих він тобі дає, маєтками значними наділяє і обіща шляхетство від короля. На лист - читай!

Чалий (читає). Так... лист з печатію гербовою... Правда, лист обіщає те, що кажеш ти! Що ж це зо мною? Мені здається, що я на матір руку піднімаю! Страшно мені стало, а лист цей пече мою руку!.. На - візьми його назад!

Шмигельський (бере лист). Тобі дають такі умови, яких би ти й війною, певно, не добув, і ти вагаєшся? Не хочеш край оборонити від руїни, не хочеш сам з коханою дружиною своєю ізвить гніздо, не хочеш рід свій повести на щастя і добро усьому краю?! Ну, так скажи ж, чого ти хочеш? Я твій, куди мене ти поведеш, я з тобою скрізь піду; і тут, і там - я вірний твій слуга! Веди мене ти сам, куди ти хочеш!

Чалий. Не знаю, не знаю, не знаю! І там, і там провалля! Немає рівного шляху, яким привик ходить я!.. О ненько, моя рідна Україно! Невже ж тобі судилося весь вік топить своїх синів у братній крові, палить і нищить все вогнем затим, щоб, утопившись і потерявши діток славних, ти надівала знов ярмо і тяжко знов під ним щоб ти стогнала?.. Чи я ж того хотів, що сталось?.. Я керував стерном, до певної мети мій човен плив, а хвиля навісна стерно те вирвала із рук моїх і понесла на скелі гострі човен мій, розіб'є на тріски його і всіх братів потопить!.. Що ж мені тепер робить?.. Чи й мені сидіть на човні, щоб разом з другими втопитись, а чи боротись з хвилею і власними руками достати берега другого?.. Боротись! Боротись!.. Коли стерно із рук моїх однято і другому до рук оддано і бачу я, що човен поведуть на неминучу гибель,- я кидаю свій човен і випливу на другий берег сам! Так, так! На берег, на другий берег! І там ми будем рятувати: віру, народ і край від нової руїни! Давай сюди Потоцького умови! Я... іду! (Бере листа). Там кохання, там слава мене жде!.. Прости мене, моя Україно, коли я помиляюся, а помиляючись, тобі печаль і горе нове принесу! Що хочу я народові бездольному служити - я в тім клянусь; коли ж помилку сам свою побачу, до тебе, нене, я вернуся таким же щирим сином, як і був, і всі гріхи спокутую я кровію своєю!..

Завіса.

КАРТИНА 3

Палац.

ЯВА І

Жезніцький і Яворський.

Жезніцький. Ну, як же пан живе в малжонстві? Шлюб є присмака, кажуть, до життя!

Яворський. Не вір, мій пане! Шлюб є така присмака, після котрої потеряєш смак до самого життя!

Жезніцький. О, коли б панові досталася Кася в жони, то, певно, він не те б сказав?

Яворський. Нехай боронить бог! Від старої Качинської - я тікаю в двір, а молода - сама б сюди тікала, бо тут кавалерів, як горобців у старій стрісі.

Жезніцький. То пан кобіт зна дуже добре.

Яворський. О пане! Надивився при дворах, бо я тут з молодощів.

Жезніцький. То нащо ж пан женився?

Яворський. А, пане, я женився з рощотом: пані Качинська - кобіта літня, її кавалери вже обминають, як хлоп порожню корчму, то я собі маю святий спокій, бо моя пані упада тільки за мною.

Жезніцький. Але та нудно!

Яворський. Зате безпечно.

Жезніцький. То в кавалерському стані, як я бачу, найбезпечніше.

Яворський. Так... Кобіти люблять всі мужчин тільки у кавалерському стані, бо для кобіти кожний кавалер є, пане, сирота, котрого треба жаліть і ласкаво йому у вічі заглядать.

Жезніцький. А після шлюбу що?

Яворський. Кобіти знов шукають сироту.

Жезніцький. Ха-ха-ха! То краще я зостанусь сиротою.

Яворський. А хіба пан шлюб хотів узяти?

Жезніцький. Хотів було...

Яворський. А з ким, цікаво?

Жезніцький. З прекрасною Зосею із Очеретного, коли пан зна, та, на моє щастя, гайдамака Чалий її вкрав.

Яворський. То щастя панське вже минуло, бо Чалий Зосю ту назад вернув додому.

Жезніцький. Невже?!

Яворський. То пан не зна? Вона тепера тут, у замку, - приїхала сьогодня, гостює у своїх і всім розказує немале диво; коли почує пан, то, певен я, - чуприна стане догори!

Жезніцький. Що, що таке? Пан наважився лякать мене!..

Яворський. Зосю привіз додому наш пан Шмигельський.

Жезніцький. Що?! Шмигельський від Чалого привіз Зосю?

Яворський. Так, так, пане, я сам чув!

Жезніцький. Ага, ага! Так бач, де пан Шмигельський опинився? До гайдамаків, бестія, пристав! Стривай же, попадешся ти мені. Насамперед обріжу язика, як швайку, як жало, нехай, замість речей зрадливо-солодких, сичить, мов гадюка!

ЯВА II

Ті ж і Потоцький з гайдуками і козачками. Всі йому кланяються низько, він іде до крісла і сіда.

Потоцький (дивиться на Жезніцького). Ну, ну - говори. Я бачу вже по очах, що пан Жезніцький зна якусь цікаву новину.

Жезніцький. Ясновельможний пане, є така новина, що боязко про неї говорить.

Потоцький. Ото! З гайдамаками пан сміливо розправи чинить, а новина якась його лякає... Що там?

Жезніцький. Пан Шмигельський...

Потоцький. Ну?

Жезніцький. До гайдамак пристав.

Потоцький. О-о?!

Жезніцький. Він тепер у Чалого в коші.

Потоцький. А-а?! Так Чалий ще живий!

Жезніцький. Певно.

Потоцький. Може, певно, а може, й ні!.. Звідкіль же пан то знає?

Жезніцький. Курчинська Зося...

Потоцький. Втікла від гайдамаків?

Жезніцький. Ні. Її від Чалого привіз додому пан Шмигельський.

Потоцький. Цікава, справді, новина. Що ж далі?

Жезніцький. Нічого більш не знаю.

Потоцький. Це не цікаво... А хто ж знає?

Жезніцький. Пан Яворський.

Потоцький. Пане Яворський!

Яворський (підбіга). Слухаю пана.

Потоцький. Я слухаю, а пан нехай говорить, що він зна.

Яворський. То моя жона мені казала...

Потоцький. Ага! Ну, то поклич сюди...

Яворський (побіг). Слухаю пана.

Потоцький. Пане Яворський!

Яворський (вернувшись). Слухаю пана.

Потоцький. Кого ж пан буде кликать?

Яворський. Жону.

Потоцький. Так! На сей раз угадав! А як я бачу, пан Яворський дуже щасливий в малжонстві і хотів би щохвилі бачить тут свою жону?

Яворський. Так, ясновельможний пане, кожна хвилина без моєї жони мені здається віком!

Потоцький. Виходить, і пані Качинська тепер щаслива, бо я бачив її зараз в прийомному покою, то певно, що нудиться дома за малжонком і

тут його чекає… Поклич, почуємо, що зна вона про цю цікаву справу.

Яворський. Слухаю пана! (Пішов).

Жезніцький. Найкраще, ясновельможний пане, покликати сюди саму панну Зосю!

Потоцький. То довго ждать, поки вона прибуде з Очеретного.

Жезніцький. Ні, ясновельможний пане, вона тут, у нас у замку, зараз приїхала й гостює у своїх.

Потоцький. То чом же ти цього не скажеш? Клич зараз панну Зосю.

Жезніцький пішов.

Потоцький. Це єсть найкращий свідок гайдамацького життя і, певно, знає Чалого, як себе саму.

ЯВА III

Ті ж, Яворський і Качинська.

Качинська (крізь сльози). Падам до нуг!

Потоцький. Чого ж то пані так стривожена?

Качинська. Мій пане ясний, мій батику, заступись за мене, бідну.

Потоцький. У пані є тепер заступник.

Качинська. Ох, ясновельможний пане, заступись за мене і оборони мене від мого заступника.

Потоцький. Це інша новина, ніж та, яку я ждав! Пан Яворський кохає паню так, що і хвилина без неї йому віком здається! На віщо ж пані скаржиться?

Качинська. Ясновельможний пане! Мій покійний муж, царство йому небесне, любив мене, і я його кохала, душі в собі не чула і плакала три дні, як він помер... Жили ми собі, як голубів пара! Коли ж, бувало, в чім і провинюся перед ним, покійничок, нехай над ним земля пером, бив мене легенько - трійчаткою тонкою, бо й він мене кохав, душі не чув, то і жалів, як своє тіло; а пан Яворський б'є канчуком! Змилуйся, ясновельможний пане, звели йому, щоб він трійчатку завів тоненьку!

Потоцький. Пане Яворський.

Яворський (підходе). Слухаю пана.

Потоцький. Ай-яй-яй! Як пану не сором жону свою бить канчуком?

Яворський. Єй-єй, ясновельможний пане, не канчуком, а канчучком... тонюсенький: з сириці вчетверо сплетений.

Качинська. Я не привикла, ясновельможний, мій покійний муж...

Потоцький. Пане Яворський, прошу завести для домашнього обіходу одностеблик.

Яворський. Слухаю пана.

Потоцький. Пані задоволена?

Качинська. Дзінькую.

Потоцький. Ну, а тепер повідай нам, що знаєш ти про панну Зосю?

Входять Зося і Жезніцький.

Потоцький. А от, певно, й сама панна. (До Качинської). То пані більше мені не потрібна!

Качинська (до Яворського). Мій дорогий Ясю, я вже не буду ревнувать - не зачіпай ти тілько Касю. (Бере його під руку).

Яворський. Слухаю паню!

Вийшли.

ЯВА IV

Зося, Жезніцький і Потоцький.

Потоцький. О, яка панна прехороша. Подлий хлоп - смак добрий ма! Панна єсть Зося Курчинська?

Зося. Так, ясновельможний пане.

Потоцький. Була в полоні і з полону повернулась? Хто ж панну викупив з неволі? Прошу повідать все мені, бо Чалим я й гісторією панни занадто цікавлюсь.

Зося. Як мене з дому вихопили,- ясновельможному пану, певно, більш відомо, ніж мені, бо я з страху зомліла. Тілько в полі уночі прийшла до пам'яті. Я чула, як гайдамаки жартували над тим, що віз мене. Ніч була темна, і я не бачила в лице нікого. Коли це раптом стали, і я почула гомін: "Отаман, отаман!.." Отаман крикнув грізно: "Хто дівку захопив?" Усі мовчали. Він гнівну річ до всіх держав, корив і смертію стращав того, хто цей зробив учинок. Потім звелів двом козакам мене у корчму одвезти. Ми їхали лісами, ярами глибокими ще цілий день! Гайдамаки мене годували хлібом сухим і так поводились, як з панною то слід. Увечері мене до корчми привезли і, наказавши жидові рудому від отамана свого Сави, щоб він беріг мене, як ока, там покинули і сами вернулись.

Потоцький. Бідна бранка! Ну, і що ж потім, панно моя хороша?

Зося. Жиди щовечора мені казали: "Сьогодня буде, певно, Сава!" І я три ночі від страху не спала, бо кожний стук, маленький тріск чи шум од вітру будив мене, і я тремтіла, сидячи на ліжку.

Потоцький. Ну, ну!

Зося. Жиди мені служили й догоджали, а байками про Саву так зацікавили мене, що я нарешті вже сама його без страху ждала і бачити хотіла страшного всім на Україні гайдамаку.

Потоцький. І що ж, таки діждалась?

Зося (зітхнула). Діждалась...

Потоцький. І гайдамака скривдив панну!!

Зося. О ні, ясновельможний пане. Сава - чесний лицар!

Потоцький. Чого ж панянка так зітхнула?

Зося. Так.

Потоцький. Ну-ну, далі!..

Зося. Раз уночі, ми тілько що лягли і погасили світло,- жидівка у ванькирок, де я мешкання мала... мені прошептала: "Приїхав!.." Я одяглась мерщій і вийшла назустріч! Передо мною стояв лицар, кращого й між шляхтою не бачила ніколи, і усміхаючись, і лагідно, і мило промовив: "Не бійся мене, панно, я тобі лиха не зроблю! Дозволь посидіти з тобою, побалакать і тим розважити моє суворе гайдамацьке життя!.." І ми

балакали всю ніч; про скривджений народ він говорив, про панські неправди, потім співав мені чарівні пісні і зворушив мене до сліз... Два рази ще я бачила його, а потім одвезли мене додому.

Потоцький. Який же дурень Сава! Таке золото одпхнув від себе. А хто ж панну привіз додому?

Зося. Пан Шмигельський.

Потоцький. Так пан Шмигельський гайдамакою вже став?

Зося. Певно. Він називав себе Іваном Найдою. Коли ж до нього я призналась, велів мені про це мовчать і у дорозі скрізь звать Найдою.

Потоцький (до Жезніцького). Га! Пане Жезніцький! А що, коли і справді наш Шмигельський до Чалого пристав?

Жезніцький. То найпевніша річ, ясновельможний пане! У, бестія! Коли б він мені тепер достався в руки!

ЯВА V

Ті ж і гайдук, подає лист. А потім Шмигельський і Чалий.

Потоцький (прочитавши). Стань коло мене, панно! Клич! Ну, пане Жезніцький, готуй найтяжчії тортури.

Входить Шмигельський і Чалий.

Жезніцький. Я ні живий ні мертвий! Дозволь мені, ясновельможний пане, насамперед одрізать язика Шмигельському, бо язиком своїм брехливим він обморочить всіх і виправдиться перед ясновельможним.

Шмигельський. Саво, глянь!

Чалий. Зося!

Зося (до Потоцького). Це він, ясновельможний пане! Глянь, який орел. Невже його скараєш? Ясновельможний пане, пожалій його ради того, що пожалів мене він, молю, бо смерть його - і моя смерть!

Потоцький. Що ж це, пане Шмигельський, ти до гайдамаків пристав?

Шмигельський. Согрішив, але покаявся, і от моя покута: ми вдвох приїхали служить тобі, ясновельможний пане! Це - Сава Чалий!

Жезніцький (до Потоцького). На шибеницю їх обох мерщій, ясновельможний пане! Вони задумали якусь нову зраду, а пан Шмигельський обморочить,- не слухай його.

Потоцький (до Чалого). Ти хто?

Чалий. Сава Чалий.

Жезніцький (про себе крізь зуби). Падло, падло.

Потоцький. Гайдамацький отаман?

Чалий. Був кошовим. Нині слуга ясновельможного пана.

Потоцький. Може, слуга, а може, й ні!.. Як вовка не держи, він в ліс втіче при першій нагоді...

Чалий. Коли добре та ласково поводитися з ним, то не покине він двора.

Потоцький. А все ж таки на ланцюгу його держать не вадить...

Чалий. Безпечніше! Тілько ланцюг такий треба придумать, щоб шиї він не муляв, а через те щоб вовче серце не злобою, але прихильністю до пана все більше й більше наливалось!

Жезніцький. І в цього, бестії, язик медовий!

Потоцький. Та є у мене і ланцюг такий, і певен я, що той ланцюг надіне Сава охоче.

Чалий. Не знаю.

Потоцький. Ти панну Зосю пізнаєш?

Чалий. О ясновельможний пане! Хто сонця не пізнає, коли воно з-за хмар промінням ясним і теплом освітить і огріє бідну душу? Ця панна - моє сонце, і проміння її очей мене сюди манило більше, ніж ті умови, які

вельможний пан через Шмигельського мені прислав.

Потоцький. Хоч ріжниця між панною й тобою така ж велика, як між небом і землею, але я ріжницю ту згодом згладжу. Тепер же для користі краю цим блискучим ланцюгом я прикую тебе до Речі Посполитої!

Чалий. О, якби усіх невольників таким кували ланцюгом, тоді б неволі не було на світі, а лиш рай!

Потоцький. Так завтра й шлюб. В придане маєте від мене села Рубань і Степашки, а на обіход завтра візьмеш з комори сто тисяч золотих. Чуєш, Саво? Я все зробив; тепер, пане Саво, покажи мені, що зробиш ти для мене і для краю.

Чалий. Через два дні зруйную найстрашніший кіш свій, що в Чорнім лісі сам я заснував. Розжену більше двох тисяч гайдамаків, що там зібрались і думають ударити на Тульчин і Немирів. Очистю всю Україну від менших я загонів і тільки одного прошу: полегшить долю посполитих, як то ясновельможний в листі своїм писав.

Потоцький. Обіщаю.

Жезніцький. Ясновельможний пане! Чим же я заслужив таку образу? Панну Зосю я хотів сватать, і вельможний пан дав мені слово, що буде моїм сватом, а тепер свата панну за гайдамаку.

Потоцький. Правда, правда. Добре, що ти згадав! Але я силувать не буду панну красну... Панно Зосю! За кого хочеш заміж вийти: чи за шляхтича пана Чеслава Жезніцького, чи за оцього гайдамаку - Саву Чалого?

Зося. За гайдамаку.

Потоцький. Ну, то що ж я можу зробить, коли пану піднесли гарбуза? Панно Зосю! Стань рядом з Савою.

Зося стає рядом з Савою.

Потоцький. Ні, пане Жезніцький, ти не підійдеш так під пару панні Зосі, як от Сава. Глянь! Замість батьків я вас благословляю.

Сава і Зося стають перед Потоцьким навколішки і цілують його в руки.

Жезніцький. Триста дияволів!

Завіса.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Пуща. Печера в скелі.

ЯВА І

Медвідь і Грива. Перше Грива, вилазить з печери.

Грива. Якове! А ти на дереві?

Голос. Сидю в гнізді й чатую.

Грива. Чатуй, чатуй! Ти хоч і кривий, а ухом своїм та оком нас оберігаєш більш, ніж шаблею.

Голос. Я чую, десь далеко їдуть верхові, але не видко ще.

Грива. І дасть же бог такеє око й ухо!

Голос. Еге! От же й не вглядів, як з-під землі винирнув якийсь чоловік і сюди прямує.

Грива. Один?

Голос. Один.

Грива. Один, то байдуже! Це, певне, не ворог.

З-за кущів витикається голова.

Грива. Хто там?

Медвідь (виходить). Я!

Грива. Медвідь! Здоров, брате.

Обнімаються.

Грива. А ми вже думали, що ти десь згинув.

Медвідь. Мало не згинув.

Грива. Півгоду ми тебе не бачили. Де ж ти пробував?

Медвідь. Після того, як Сава кіш наш зруйнував, я з купою малою скрізь хазяйнував, поки той ирод Сава не наскочив.

Грива. Харциз!.. Зрадник!.. Падло! Унадився до ляшеньків в Польщу паном жити…

Медвідь. Та й ловить гайдамаків по степах… та ще, иродів син, що вигадав: скрізь універсали розіслав і кличе гайдамаків до себе, даруючи їм землі і вільготи.

Грива. Знаємо ми ті вільготи! Ляхам, виходить, на користь щоб працювали.

Медвідь. А так. Половина мого загону пішла до нього та й показали схованку нашу, а він наскочив і всіх половив. Здається, я один тілько і втік.

Грива. Немає гірше, як свій: зна всі фиглі; нікуди не сховаєшся від нього.

Медвідь. Він носом чує гайдамаків.

Грива. Ну, знаєш, ловить вовк, ловить, але ж і вовка піймають.

Медвідь. Ох, він, брат, характерник. Ніхто Сави не піймає, хіба сам Гнат.

Грива. Мабуть, що так. От же визвався Кульбаба, пішов, щоб стратить Саву, і чутка пропала. Потім знову Горицвіт пішов,- і того нема. А місяць тому послав Гнат Дороша Кравчину, - цей, кажуть, з чортами наклада, - одначе щось і Кравчини нема довго.

Голос. Наші під'їздять. А далеко ще один чоловік манячить. Темніє, не бачу.

Медвідь. Поки дізнаємось, де Сава, гляди, щоб не дізнавсь він, де ми.

Грива. Ні, у пущу цю він не піткнеться, хитрий лис; більш на засідках та зненацька, а тут прийдеться в ручки. Між цими скелями та в норах цих, як світ стоїть, то, певно, ще ніхто не жив, а тілько звір водивсь і тут ховався. Ми тут убили аж двох медведів і одняли у них цю хату для Медведя.

Медвідь. Для мене б то.

Грива. Еге!

Сміються.

Медвідь. Сава у нас одняв, а ви у медведів?.. Безпечне місце; а жаль, брат, старого коша у Чорнім лісі!

Грива. І тепер ще така кипить у грудях злість, коли згадаю Саву, що сам себе, здається б, удавив.

Медвідь. І як то сталось так, що Сава зруйнував у ніч одну такий значний і сильний кіш?

Грива. Зрада, як гадюка, підкрадається і вкусить!. Ви ото пішли з Гнатом на Немирів, а я зостався наказним... Не ждали ми, не відали і не гадали нічого того, що сталось! Ми ж всі тоді думали, що Сава з тієї образи, що Гната кошовим настановили, подався з писарем своїм у Січ, - і байдуже! Як повсякчас, так і тоді - скрізь варта... а самі безпечно спали. Тілько диявол Сава тоді не спав. Порізав всіх вартових, обмотав прядивом, намоченим у смолу, навколо дерева, поклав під курені смоляніі клубки і запалив!.. Прокинулись... Кругом огонь, як пекло, ліс палає, а з чого воно сталось - не знаємо, і кинулись рятувать скарби та утікать... Багато тоді наших Сава половив...

Голос: "Наші недалеко".

Медвідь. Бусурман! Поки він порався з вами тут, а там приятель його Іван, що Найдою прозвали, засівши в лісі, ждав нас з великою гарматою. Близько підступив та теж зненацька й шарахнув з гармат! Від несподіванки ми вскочили в болото. Поки висіпались, вони нас обігнули і стали збоку, - мусили ми тікать, та у дорозі знову наскочили на ирода Саву, що повертавсь уже назад! Багато й там людей пропало, і розсіялися

хто куди. От і досі не зберуться знов докупи.

ЯВА II

Ті ж, Гнат, з ним гайдамаки й козаки.

Кілька чоловік несуть прямо у печеру мішки.

Гнат. А, Медвідь!

Всі. Здоров, брате!

Гнат. Як ся маєш?

Медвідь. Ледве утік оце з рук Сави.

Всі. У-у, зрадник!

Гнат. Стривайте, попадеться він і нам у руки... Паюйте все, товариші, поміж собою, а мені нічого не треба; тютюн є, оливо і порох є, то з мене й доволі!

1-й запорожець. Та ще ж немає всіх.

Гнат. А й справді, більш половини тут товаришів нема; я собі замислився і не примітив, де відстали.

1-й запорожець. По дорозі є корчма, то певно, що там застряли.

Гнат. Ото вже негаразд, що купи не держаться,- ще попадуться, коли погоня буде.

1-й запорожець. Під самісеньким носом у немировського пана в костьолі похазяїновали, то треба ждать погоні від самого Сави. Тілько ж там між ними Молочай, Вернигора і Вовк, то не дадуть у кашу наплювать.

Грива. Та так. А що там здобули?..

1-й запорожець. Грошей до біса і утвар всяка.

Голос. Якийсь чоловік спустився в балку... А десь далеко гупотить. Пильнуйте, братці, бо так потемніло, що я не бачу.

Гнат. Скоро місяць зійде. (До Медведя). Яків так бачить, як ніхто.

Грива. Такого вартового немає в світі.

Гнат (до Гриви). А вийди, брате, подивись, що там за чоловік.

Грива вийшов.

1-й запорожець. А що, пане отамане, нема вістей про Кульбабу?

Гнат. Нема, як в воду канули й Кульбаба, й Горицвіт! Коли не вернеться й Кравчина, то сам тоді піду я Саву добувать, щоб виконать присуд громадський і смерті ирода предать! А як складу і я, як инчі, голову свою, - ідіть другі його шукати, бо поки Сави смертію не скараєм, не буде най життя: він переловить нас усіх! Не менше Сави лиха робить Іван Найда, що він прийняв його був до коша і разом з ним пристав до ляха, то і цього піймати і смертію покарати треба!

ЯВА III

Ті ж, Грива і Кравчина.

Кравчина. Здорові, пани-браття! Як ся маєш, Гнате?

Всі. Кравчина!

Гнат. Насилу ми тебе діждались! Ну що? Які приніс ти вісті?

Кравчина. Дещо вивідав, але дуже мало; Саву не бачив - трудно приступить. Він женився на тій дівці, що колись-то в Очеретній хтось з наших захопив. Живе біля Немирова в селі Степашках, що подарував йому Потоцький, заселяє свої землі тими гайдамаками, котрі, піймавшись, каються і присягають жити тихо. Кульбаба і Горицвіт попались на замірі вбити Саву. Кульбаба покаявся і живе тепер в Степашках, у тім селі, де Сава; а Горицвіта Сава повісив, бо той покаятися не схотів.

Голос. Гей, батьку Гнате! Ляск чуть такий, ніби б'ються на шаблях. Але не бачу я нічого, бо місяць ще не вийшов з лісу.

Гнат. Певно, за нашими погоня! Тікаючи сюди, вони покажуть шлях до нашого коша... Ану, товариші, станемо у щілині, через яку більш трьох не пройде... Мушкети заряджені?

1-й запорожець. Наготові.

ЯВА IV

Ті ж і Микита.

Микита. Пани-браття!.. Погоня велика... Чалий Сава!..

Гнат. Де?

Микита. Отут вже близько, наші б'ються, щоб не пустить сюди... Ох, дай води!..

1-й запорожець. Вода в печері.

Микита пішов у печеру.

Гнат. Даремно куль з мушкетів не пускать, палить тоді, коли пальнути можна прямо в пику, щоб ні одна куля не пропала, а потім рубай! Перший, хто побачить Саву, гукай на мене: я хочу сам заглянуть зрадникові в вічі! Микито! Де ж Микита?

1-й запорожець. В печері. (Поліз у печеру). Микито!

Гнат. Спитай, де саме він своїх покинув.

1-й запорожець (з печери). Та він увесь в крові. Доходить! (Вилазить з печери). Кров'ю зійшов, умира.

Голос з дерева. У балці б'ються. А на горі видко: кінні.

Гнат. О, коли ще на горі і в балці б'ються, то ми їх не допустим сюди. Зостанься, Медведю, ти один тут при скарбах; коли поляжем ми, ти заснуєш нову ватагу. Прощай, може, більше не побачимось. Ходім, панове, яром, а потім вискочим на гору. Вони не сподіваються, бо думають, що там уся ватага, і ми їм раптом, зненацька, вдарим в спину! Ну, панове, або дома не бути, або слави добути!

Всі. Смерть усім ворогам! (Вийшли).

ЯВА V

Медвідь на кону, голос на дереві.

Медвідь. Якове! А що там тобі видко?

Голос. Місяць виплив з-за дерев і гарно гору освітив... Ой-ой-ой! Багато кінних вискочило з балки... Всю гору вкрили - такого їх.

Медвідь. Виходить, наші засіли в балці, а там скелі й болото - туди на конях не під'їдуть.

Голос. Позлазили з коней. (Пауза). Піші відділились від кінних.

Медвідь. Ой, поможи ж боже нашим добратись до гори. Не видко наших ще?

Голос. Не видко.

Медвідь. Ото як довго! А боже мій!

Голос. Піші кинулись бігом у балку! І наші вилізли уже на гору.

Медвідь. Ага!

Голос. Наші щезли за деревами.

Медвідь. Перебігають, прикриваючись... Ну, що?

Голос. Наші кинулись бігом до коней. Близько вже... Блиснули шаблі. Ай, що там робиться!.. Коні стають на диби... розбігаються...

Медвідь. То колють коней шаблями в морди і під боки, щоб роз'ярить...

Голос. Коні вже розбіглись врозтіч, а деякі на землі лежать і б'ються...

Медвідь. Перерізали вожатих і покалічили, виходить, коней, щоб решта ворогів зосталась піша...

Голос. Наші кинулись бігом у балку... Нічого не видко, тілько гуркотить!

Медвідь. О, тепер піші на піших, вони цього не ждуть! От де пекло буде! Певно, Якове, зостанемось ми вдвох з тобою, бо всі поляжуть.

Голос. У балці аж клекотить.

ЯВА VI

Ті ж і Молочай, ранений.

Медвідь. Молочай! А що там, як?

Молочай. Я тебе одразу й не пізнав... Дай води напитись... Умираю!..

Медвідь (подає воду). Давай перев'яжу тобі я рани.

Молочай. Де там їх перев'язать! Весь покарбований і у дірках, як решето! Подумай, брате: тільки що виїхали ми за корчму, наскочила їх ціла сотня при гарматі, а нас лиш тридцять. Одначе вистрілить з гармати ми їм ні разу не дали. Три рази на скаку ми коней повертали вкруть і кидались їм в бік - прорізували наскрізь і знов тікали. Вернигора, я і Вовк перед вели, і в перший же наскок поліг Вернигора під шаблею Івана Найди, того, що з Савою утік. Він, певно, старший тут, бо Саву я не бачив. Так одбиваючись, добрались ми до лісу, коней покидали і на болоті всі засіли. Вони вернулися на гору, бо кіньми у болото не полізеш. Отут своїх покинув я і ледве жив болото переліз, і от таки добрався до коша, а наші там зостались, щоб не показати сюди шляху, і, певно, всі поляжуть, бо їх зосталось менш десятка!

Медвідь. На поміч їм усі пішли і там, у балці, вже зчепились в ручки.

Молочай. Не подоліють, бо їх багато... Ох, чую, що сила мене кида.

ЯВА VII

Ті ж і дід-знахар.

Знахар. Що тут робиться? Либонь, весілля десь кривавеє справляють? Лежу в своїй норі, І щось мені не спиться, а все здається, що в лісі клекотить і брязкотить. Так я й пішов сюди.

Медвідь. Батава страшна йде. Ось обдивіться лиш Молочая.

Знахар (полапав Молочая за руки, за голову). Ти, сину, зараз помреш, бо кров'ю стік.

Молочай. Одведи мене, мій брате, у печеру. Прощай! Прощайте, діду!

Знахар. Поклонись там нашим всім лицарям, що полягли за віру православну.

Молочай (до Медведя). Може, доведеться тобі, якщо жив будеш, побувать у Медведівці. Спитай там про Марину Житню, то мати моя... Поклонись їй і віддай ці гроші. (Дає). Та розкажи старій в утіху все те, що знаєш сам про мене; а коли матері не знайдеш, то на громадське діло гроші поверни. Веди мене мерщій - я смерть вже чую.

Медвідь повів його в печеру.

Голос. Наші повертаються, тільки щось мало їх.

Знахар. Косить кирпата завзятих, а вони знову наростають... Коли цій різні буде край?

Медвідь (виходить з печери). Помер, ще одного велетня не стало...

ЯВА VIII

Ті ж, Гнат, Шмигельський і решта.

Гнат. А скілько нас зосталось?

1-й запорожець. Лиш п'ятнадцять, батьку, та й ті каліки всі.

Гнат. Дорого ж ми заплатили! Сорок п'ять лягло!

Гайдамаки всі п'ють воду. Дід роздивляється, перев'язує, шепче, дає пить зілля.

Гнат. Дай і мені води, мов у пропасниці, увесь горю. (П'є). Сорок п'ять таких лицарів... Ох! Нема Вернигори, Молочая... Вовка.

Медвідь. Молочай дійшов сюди і там з Микитою рядом помер.

3-й запорожець. Вернигору оцей (показує на Шмигельського) проткнув!

Гнат. О, цей багатьох поклав, він Вовкові у мене на очах голову розвалив. Я думав - Сава і, кинувшись на нього, звалив на землю, але і тут ми довго ще боролись, поки йому я рота не заткнув своїм кисетом з тютюном!

Запорожець. Це старший! Чого ти куняєш?

Гнат. Дайте йому води. А я й не бачу, що тут наш лікар нагодився.

Медвідь (дає Шмигельському води). Напився?

Шмигельський (напившись). Спасибі.

Гнат. Ну, діду, перш усього до цього приступи, бо він вже віша голову, а мені б хотілося з ним побалакать, а потім повісить його.

Знахар (огляда Шмигельського). Він увесь рана. Тілько в однім ось місці з правої руки найбільш юшить, а то скрізь зашкорубло. (Шепче). Ковтни. (Дає склянку). Три рази...

Шмигельський п'є.

Гнат. А тепер дай і мені доброго чого напитись, бо всього пече.

Знахар. Стривай, давай руку. О, тут ще багато крові. А не чуєш, ніде тепленька не тече?

Гнат. Не чую. Певно, рани невеликі й зашкорубли. Обдивимось завтра.

Знахар. На, пий. Це зілля тебе зараз підтримає і сон добрий дасть.

Гнат (п'є). Ну, пане ляше, давай побалакаєм, бо скоро тобі стане легше - я тебе повісю.

Шмигельський. Я не собака, щоб мене вішать! Хіба немає інших кар? Посади на палю або шкуру здери з живого.

Гнат. Знайомий голос, і балачка чисто запорозька. Хто ти?

Шмигельський. Іван Шмигельський, приятель твого найпершого друга й побратима.

Гнат. Сави??! Пізнав! О, чом же ти не Сава! Я б тебе не вішав, а на цепу водив би за собою, а потім вимотав би жили з тебе.

Шмигельський. Мотай і з мене жили. Роби зо мною все, що з Савою б робив, і заспокой свою ти наболілу душу. Ні ти, ні я, ні Сава в тім не винуваті, що йшли ми різними шляхами... А якби Сави слухав ти, не так би склалося, як зараз є.

Гнат. Найшовся б инчий Сава? Багато зрадників настало, що за панські ласощі й принади свій кидають народ і віру, до инчого люду пристають та й ворогують там проти братів своїх далеко гірше й більше, ніж сам ворог!.. Скажи мені: що Сава, як живе? Чи простим козаком, яким і був, чи паном став, як усі пани?

Шмигельський. Для всякого створіння назначено, де й і як йому слід жити!.. Риба живе у чистій воді, птиця в повітрі, звір в норах, а чоловік повинен жити так, як йому здається краще! Сава живе, як Сава; Гнат живе, як Гнат; Потоцький, як Потоцький.

Гнат. В розкошах один, а тисячі без хліба? На палю б вас усіх!

Шмигельський. І тебе на палю треба посадить за те, що ти не знаєш, чого хочеш!

Гнат. Рівності!

Шмигельський. Однакових листів на дереві нема.

Гнат. Будь собі хоч семи п'ядей у лобі, носи на плечах скелі, але на мене й на моє руки не піднімай!

Шмигельський. Одначе ти піднімаєш руку на моє життя, а хто ж тобі на це дав право?

Гнат. Ти - зрадник! А поки душа моя живе у моїм тілі, ніхто не спинить мої руки. Вони не перестануть тих карати, що зрадили народові своїому і одсахнулися від нього за панські ласощі й принади.

Шмигельський. І ти зрадник! Зрадив ти законам Речі Посполитої! Ти проливаєш кров і винуватих, і невинних; ми ж винні тілько в тім, що думали не так, як ти, а все ж таки служили краю.

Гнат. Панам!

Шмигельський. Тобі здається так, а нам інакше. За кривди панські ти хочеш помстою платить, шукаючи у тім для ран народних ліків; а ми лічить хотіли тим народне лихо, щоб гайдамацтво знищить і дати спокій Україні!

Гнат. Панам!!

Шмигельський. Нас бог розсудить там, а поки що суди мене, як хочеш, сам!

Гнат (мовчить). Жаль твого розуму. Я б тебе не покарав, якби був певен в тім, що до моїх думок пристанеш і Саву покарать мені поможеш!

Шмигельський. Ні, Гнате! Як сонце й місяць ніколи не зійдуться на своїй путі, так ми не зійдемось думками.

Гнат. Правда! Нас порівня лиш домовина. Пани-браття, виведіть пана Івана за кіш і там прострельте йому лоба. Та викопайте яму для Микити, Молочая й для пана Івана; він варт того, щоб поховать його з січовиками вкупі.

Шмигельський. Спасибі, пане отамане, за честь! Ще ласки я прошу: звели, щоб по мені стріляли три або чотири - певніша смерть, бо коли один добре не влучить, прийдеться знову добивати, як собаку.

1-й запорожець. Я в ухо тобі стрельну - і зразу смерть.

Шмигельський. Ну, гаразд... Прощай, Гнате!.. Ходім, пани-браття.

Пішли.

ЯВА ІХ

Ті ж, без Шмигельського.

Гнат. Ти знаєш, діду, що громада присудила предати смерті Саву. Послали двох на цеє діло; один, Кульбаба, зрадив, другий, Горицвіт, сам смерть прийняв! Порай мені: кого тепер послати, щоб Саву смерті він предав?

Знахар. Сави ніхто не візьме, ніхто не стратить. Тілько ти візьмеш, тілько ти стратиш, Гнате! Йому призначено, щоб згинув він від братньої руки за гріх великий свій! Та ще візьми Кравчину - при ньому смерть до вас не доторкнеться!

Гнат. Коли призначено - то й станеться! Візьму Медведя і Кравчину та й зараз же піду.

Знахар. Іще моя вам рада: покладіть у чоботи своєї ви землі, щоб ніхто не знав вашої підмови.

Вистріл.

Гнат. Пропав зрадник! Так пропаде і Сава без пуття, без слави, так пропадуть всі зрадники свого народу!.. Готуйтеся, товариші, підем в дорогу... Лісами, ярами я приведу вас в палац Сави і сам, своєю власною рукою його скараю!

Завіса.

ДІЯ П'ЯТА

Світлиця Сави, гарно убрана килимами. На стінах зброя. Під стінами турецькі канапи; наперед стіл. Вглибині колиска.

ЯВА І

Зося колише дитину, біля неї стоїть баба.

Зося. Заснуло. Ідіть, бабусю, відпочиньте. Коли дитя прокинеться, я вас покличу.

Баба. А коли ж, серце, будемо хрестити, бо вже ж пора: чотири неділі минуло, як дитя родилось, а ще й досі в хрест не ввели.

Зося. Завтра, бабусю... Ждемо пана Шмигельського. Він буде кумом!

Баба. А який піп, пані, буде хрестить: чи наш, чи уніятський, чи ксьондз?

Зося. Отець Іван.

Баба. Оце добре. Діти повинні йти по батькові... А де ж пан

Шмигельський. Його вже третій день не бачу, а він же в нас щодня?

Зося. Пан Іван позавчора погнався за гайдамаками, що, кажуть, десь містечко і костьол геть обібрали... А господи, коли б уже тих гайдамаків не стало! Ловить їх Сава, ловить, а вони єсть і єсть. Та ще похваляються на Саву... Мені таки боязко за нього, а особливо, як пана Івана немає дома.

Баба. О моя кохана пані, хто осмілиться до такого лицаря, як Сава, доступити? Кругом нас милиція, і вся у пана Сави під рукою.

Зося. Ото-бо мене й ляка, бабусю, що Сава дуже сміливий, а через те в дворі у нас, бува, частенько зовсім немає козаків. Та от хоч би й сьогодня - всіх розіслав.

Баба. А двірня в нас хіба мала?

ЯВА II

Ті ж і Сава. Баба, уклонившись, виходить.

Зося обніма Саву, потім бере його за руку і веде до колиски, одводить частину полога. Сава довгенько дивиться на дитину, а Зося, обнявши Саву за стан, стоїть, схиливши йому голову на плече. Сава по хвилі спуска полог, цілує Зосю і одходить від колиски.

Сава. Міцно спить, козарюга!.. Так що ж, Зосю, чи згодна ти, щоб синові дать ім'я Гнат?

Зося. Ні, ні! Мені той Гнат страшний, і я не хочу, щоб сина нашого так звали. Назвем його Савою. Це ім'я для мене миле, а коли тебе не буде дома, я, розмовляючи до сина, буду всякий раз говорить: "Сава! Мій милий, мій коханий", - і так мені здаватись буде, що я з тобою розмовляю.

Сава. Ну, то нехай буде Сава! Може, малий Сава, як виросте, кращий буде, ніж його батько!

Зося. Кращим від тебе не буде!

Сава зітхає.

Зося. Чого ти, Саво, так зітхаєш тяжко?

Сава (то нервово, то запальчиво). Ох, Зосю, так мене ксьондзи й пани неправдою своєю до віри нашої грецької й до люду ображають, що каюсь іноді за те, що до Потоцького пристав, і навіть... мучусь! Я кожний день все більше й більш помилку свою бачу... Кругом вовки, що їсти овець хотять, а пасти їх і стерегти - не мають навіть в думці, і кривда через те, як панувала скрізь, так і панує, і не мені, я бачу, її на Україні побороти!

Зося. Що ж там сталось знову, Саво, що ти стривожив так себе?

Сава. Був я у попа! І так наскаржився мені отець Іван на пробоща, що я хотів поїхать зараз у Немирів і власними руками розбити голову лукавому ксьондзу.

Зося. Та що ж таке зробив ксьондз-пробощ?

Чалий. Що?! Він навпаки моїм наказам дозволив уніятському попові Антонію вигнать отця Івана з церкви! Так я оце одняв в Антонія ключі від церкви, оддав отцю Івану; Антонія ж так настращав, що він утік в Немирів!

Зося. То й заспокойся, коли поставив по-своєму.

Чалий. Не можна, серденько!.. Я вже не раз ксьондзам і шляхті говорив, що, поки я живий, тут унії не буде! А вони на теє не вважають і, змовившись, навмисне йдуть всі проти мене, знаючи, що я лиш в тім утіху маю, що можу заступатися за люд свій і за віру.

Зося. А ти все-таки заступайся і борони.

Чалий. Іноді я навіть забуваю про те, що сотником у гетьмана служу, і хочеться розправитися з ними по-гайдамацьки, бо то єдине страх на них наводить!

Зося. Ти зробиш все по-своєму, бо пан ясновельможний тебе любить і слуха!

Чалий. Та воно ніби й так, а тілько став я помічать, що там, на дні, у його панській душі, живе ненависть і до хлопа, й до його віри, і часто він почав кривитися на мене!.. А що ж би то було, коли б такого друга, як-от Шмигельський, я не мав? Він один боротись проти кривди помагає. О, як би тут хороше жилося, коли б народ любила шляхта, як братів!.. (Глянув у вікно). Що це за люде? (У двері). Джуро!

Зося (підбіга до вікна). Ціла юрба!

Входить джура.

Джура. Люде хотять бачить пана.

Чалий. Звідкіль вони?

Джура. Не знаю. Між ними один Кульбаба з слободи панської, а то чужі.

Чалий бере шапку, хоче йти.

Зося (бере у нього шапку). Любий мій, будь обережний, не довіряй себе так сміливо юрбі!

Чалий. Бог з тобою! Чого ж я буду боятися? Між ними є Кульбаба з нашої слободи. Певно, скарги мають, а може, оселитись хочуть тут, у слободах моїх.

Зося. Ти їх не знаєш, мій коханий, а я боюся посполитих з того часу, як, пам'ятаєш, два гайдамаки, одягнені мов кметі, вмішались у юрбу посполитих і вбить тебе хотіли... Між ними ж був, здається, і Кульбаба...

Чалий. Так же ж не вбили! Горицвіта повісив я, а Кульбаба став першим між хазяїнами у Степашках!

Зося. Твоє життя, коханий мій, дорожче від мого, - храни його для сина нашого.

Чалий. Заспокойся, моя любко! Що з тобою?

Зося. У тебе так багато ворогів: і гайдамаки, і пани, й ксьондзи, а хіба не можна підкупить кого... Не йди до них, прошу тебе, зваж на мою ти просьбу. Поклич сюди Кульбабу одного і сам до бока шаблю причепи.

Чалий (в двері). Джуро, скажи, щоб Кульбаба прийшов сюди, в світлицю!.. Ну що ж, тепер ти спокійніша?

Зося. Надінь же шаблю.

Чалий. Зосю! І не сором? Гайдамацька жінка боїться посполитих.

Зося. Бо я свого гайдамаку без міри кохаю; й після того, як дав нам господь сина, я стала занадто полохлива, і все мене страшні думки гнітять... Може, через те, що я ще хвора... Прошу тебе: поки я видужаю і вернеться до мене прежній спокій, постав ти варту у дворі, бо в нас частенько, от як і сьогодня, нема ні одного озброєного чоловіка.

Чалий. З завтрішнього дня цілий десяток добрих козаків буде сидіть у нас в дворі і оберігатиме дорогий для мене спокій моєї любої жони. Тілько не тривож себе даремно, будь спокійна, моя голубко, бо тривогою своєю і в мою душу смуток наливаєш, і невідомий перше страх мене тривожить починає.

Зося. Я вже не буду.

ЯВА III

Ті ж і джура.

Чалий. Ну?.. Чом же Кульбаба не йде?

Джура. Гості приїхали до вас, пани з Немирова. Так Кульбаба питає: чи підождать, чи прийти завтра?

Зося. Чи не Шмигельський? (Глянувши у вікно.) Ні, Жезніцький пан, а з ним Яворський.

Чалий. Чорт їм рад! (До джури.) Скажи, щоб завтра Кульбаба прийшов з людьми. А зараз вели накрить столи та принеси горілки з льоху: нехай всі люде вип'ють за здоров'я пані і мого сина.

Джура вийшов.

ЯВА IV

Ті ж, без джури.

Зося (біля вікна). З ними мало не ціла хоругв надвірних козаків… Чого б то?

Чалий. То так бояться. Жезніцькому ввижаються скрізь гайдамаки. Він хоробрий тільки в замку, а за стінами замку тремтить, як заєць. Я його терпіть не можу! І чого це вони притислись?

Зося. Це перший раз… Ти ж, Саво, не показуй виду, що гості не в пору.

ЯВА V

Ті ж, Яворський і Жезніцький.

Яворський і **Жезніцький**. Пану полковнику чолом б'ємо.

Чалий. Прошу вас так не жартувать, панове! Я сотник тілько, навіщо ж величаєте полковником мене?

Яворський. Слухаю пана.

Жезніцький (подає лист, Сава чита). Це не жарт, ми б жартувать так не посміли! Пан Сава справді є полковник! Полковника ж достав за те, що у поход послідній розвалив град запорозький на річці Бугові і розігнав відтіль ватагу запорожців-гайдамак, спаливши церкву їх!.. Вітаємо ще раз полковника!..

Зося. Саво! Ти церкву спалив?

Чалий. В запалі, моя голубко, в кривавім бою не розібрали, чи то церква, чи просто будинок, - і спалили!.. Це гріх великий на моїй душі... Я каюсь і жалкую... але не вернеш!.. Багато дечого не вернеш! Ну, що про це... Зате, як бачиш, тепер полковник я і справді! Вибачайте, панове, що зразу не повірив.

Жезніцький. І не тілько полковник, а віднині Сава Чалий благородний шляхтич Речі Посполитої! А от і грамота від короля! (Кланяється, за ним Яворський).

Чалий (розвернувши грамоту, поцілував). Спасибі вам, панове, за добрі вісті! Прошу сідати.

Сідають.

Чалий. Тепера, Зосю, не будуть родичі тебе цуратись.

Зося. Байдуже. Шляхтичів багато, а Сава один!

Жезніцький. Ясновельможний гетьман теж віта полковника свого з королівською милостю і просить прибуть до нього завтра на обід і разом з тим принять ще подарунок. (Подає ще лист і кланяється).

Яворський теж кланяється.

Зося. Що там ще?

Чалий (чита). Ясновельможний гетьман дарує синові нашому сто тисяч злотих і просить... щоб я сина свого... хрестив у католицьку віру!

Зося. Для чого ж то?

Сава. Об цім ми побалакаєм з тобою опісля... Стілько, панове, разом наград, що я не знаю, що й сказать! Завтра приїду сам в Немирів і там подякую ясновельможного гетьмана за його ласку до мене! Джуро, меду!

Жезніцький. Тепер пану полковнику і шляхтичу не випада стоять, як перше, за хлопські інтереси, повинен він оберігати інтереси панські.

Джура вносить мед.

Чалий (налива кубки). Холопський і панський інтерес один: спокій і

добробит! Але краще ми не будемо про це балакать, бо пан Жезніцький занадто розходиться зо мною у поглядах і вийде суперечка, а у такі щасливії хвилини я б не хотів сваритися з гостями дорогими. Прошу, панове.

Яворський (бере кубок). Слухаю пана!

Жезніцький. За здоров'я прекрасної пані полковникової і її сина.

П'ють.

Чалий (знов наливає). А пан Шмигельський ще не вертався?

Жезніцький. Нема ще й досі, і ясновельможний гетьман тривожиться.

Чалий. Я й сам в тривозі немалій, бо маю відомості, що тут десь недалеко Гнат Голий, і завтра я сам хочу йти шукать його ватагу... Прошу, панове!

Яворський (бере кубок). Слухаю пана!

Жезніцький (бере кубок). Пан Шмигельський заздрить пану полковнику, і не пораявшись, пішов сам у погоню, щоб самостійно лаври взять.

Чалий (наливає). Пан Шмигельський - лицар. Велику має честь і славу при всіх дворах панських і нікому не завидує! Панове, прошу! (Бере кубок).

Яворський (бере кубок). Слухаю пана.

Жезніцький. Ну та й слухняний же пан Яворський, коли приходиться пить мед!

Чалий. Зосю! Почастуй нас, рибко!

Зося (наливає). Прошу випить за здоров'я мого гайдамаки!

Жезніцький. Шляхтича!

Яворський (бере кубок). Слухаю пані!

Жезніцький. Прекрасну пані Зофію пан Яворський слуха, а свою пані не слуха!

Яворський. Ба, слухаю! Присягаю! Ми так кохаємось, що жить одно без другого не можем. От я вже занудився за моєю панею, бо хвилина без неї мені віком здається!

Жезніцький (Чалому). Бреше! Щодня б'є канчуком! Ну, пане Яворський, їдемо до Немирова.

Яворський. Слухаю пана.

Жезніцький. А як же б пан не послухав, коли вже сонце над заході і треба засвітла добратися до замку, щоб часом де не злапав нас бестія Голий!

Чалий. При вас мало не ціла хоругв козаків - і пан боїться?

Яворський. Я? Ні крапелини, присягаю! Що я їм зробив?..

Чалий. І правда. А пан Жезніцький?

Жезніцький. У-у! Противні морди! Але і я їх не боюся, коли вони сидять у мене в тюрмі. (Сміється). Прощайте! (Іде до дверей).

Яворський. Завтра побачимось!

Чалий. Як будем живі!

Жезніцький. А чого ж нам помирать?.. Певно, пан полковник дума, що

ми піймаємось і справді Гнатові у лапи? Не піймає! У нас коні добрі…

Вийшли. Чалий за ними.

ЯВА VI

Зося одна, іде до дверей.

Зося. Бабуню! А йдіть сюди! (Іде до колиски, тихо, замислившись. Здригнула). Сава сказав, що Гнат тут близько десь, і в мене ноги затремтіли... І раз у раз так страшно робиться мені, коли я чую ім'я Гната!.. Сава його так любить, а він на Саву ножа гострить. Цур йому, нехай він згине...

Входе баба.

Зося. Перенесем, бабуню, дитя в опочивальню.

ЯВА VII

Ті ж і Чалий.

Чалий. Вже виносите мого козака від мене? Ну, прощай, сину, рости здоров!

Баба. Я сама, пані, однесу (Виносить).

Чалий. Га? Зосю, чула?

Зося. Що, Саво? Що?

Чалий (запальчиво). Мало їм, бач, того, що я роблю для них, вони ж обманюють мене, не виповняють слова, та й ще хотять купить мою дитину, хотять, щоб сина я свого хрестив не в грецькую, а в католицьку віру?.. Яка образа, яка зневага!

Зося. Хіба ж вони тебе примусить можуть! Тепер та шляхтич, рівний гетьману самому, то й король заступиться за тебе!

Чалий. Я й сам за себе заступлюсь. Але не в тому річ! Ти тілько подумай! Чого хотять? І хотять, знаючи, що я за віру грецьку заступаюсь. Виходить, псом мене всі лічать, що я за гроші і почесті, і віру проміняю, і стану люд свій до унії примушувать!.. Помиляються! Гайдамаки - одно, а віра - друге! Не від гетьмана ця думка йде, а від ксьондзів!

Зося. А коли так, то не тілько син твій не буде католиком, але і я, жона твоя, пристаю до грецької віри, і не посміє нас ніхто за те судить, бо жона і муж - тіло одно, а в однім тілі і дух повинен буть один!

Чалий. О горлице моя! Я родину покинув, по ній тужив би я безмірно, коли б краса душі твоєї мені боротись з ними не помагала всякий раз,- як от хоч би й тепер! Ти - родина моя, ти - все для мене!.. Ох, як жалкую я, що тоді, коли ти бранкою була, в корчмі сиділа, не одружився з тобою і не покинув все, щоб тихе, мирнеє почать життя там далеко-далеко - десь над Дніпром!.. Навіщо слава, почот, маєтки? А там з тобою був би рай!

Зося. Так що ж, тікаймо звідціля... Я тут боюся усього, а особливо Гната Голого! Бо ті гайдамаки, що їх звелів повісить ти, казали, що їх послав убить тебе Гнат Голий! Тікаймо! Мені так хочеться десь жить далеко від людей, з тобою щохвилини вкупі, а тут ти ходиш у походи і кидаєш мене, і раз у раз я повна страху, що вже не вернешся з походу!

Чалий. Прийдеться утікать... (Піднімається і слуха).

Зося. Чого ти? Наче що побачив, слухаєш!

Чалий. Ти нічого не чула?

Зося. Ні.

Чалий. Мені здалося, наче хто під вікном сказав: "Добривечір!"

Зося. Ой!

Чалий (ласкаво). Бог з тобою. А може ж, і справді хто сказав: "Добривечір".

Входить джура і ставить свічку на стіл.

Чалий. А подивися, чи нема кого там на подвір'ї.

Джура вийшов. Чалий бере Зосю за стан і садовить біля себе.

Чалий. Сядь коло мене та пригорнись до мене, моя бранко!

Зося (сіла і пригортається). Бранка! Ох, як гарно тоді було, коли я тебе щовечора у корчмі ждала, аж радісно згадать! Сидю, в вікно дивлюся і вся тремтю... Та тілько то не страх був, як тепер, то була тривога, що серце наповняла і прудко гнала кров, малюючи у мріях чарівну постать страшного всім і славного на Україні Сави, которого я так покохала, так (дивиться на Саву), що батька, матір, все для нього забувала і рада б з ним була в корчмі весь вік сидіть - отак! (Обгортає його шию і цілує).

Чалий. Чого ж ти вся тремтиш?

Зося. Від щастя, милий, біля твоїх грудей - страху нема! Я зараз смілива така, я - справжній гайдамака і нічогісінько вже не боюсь: з твоїх грудей в мої перелилася сміліcть і одвага.

Входить джура.

Джура. Не видко ніде нікого: ні біля світлиці, ні на подвір'ї. (Вийшов).

Чалий. Отак, коли стривожишся чого, тоді і вбачається, і вчувається.

Зося. А, пусте.

Входить баба.

ЯВА VIII

Баба. Ідіть, пані, погодуйте сина.

Зося. Плаче?

Баба. Ні, тільки мурчить.

Чалий. А ніхто не приходив у двір?

Баба. Ні, нікого не було!

Чалий. Почулось!.. Іди ж, голубко, та й спатоньки лягай, а я листи ще напишу і сам прийду до тебе.

Зося. Може б, я ще прийшла сюда?

Чалий. Краще спи! Нехай тебе хранить господь!

Зося. (іде, і од дверей). А може б, ти завтра листи написав, бо вже нерано...

Чалий. Не будь же дитиною, моя люба, у мене діло є.

Зося. Ну, то я вже піду... (Постоявши). Слухай, Саво, і я з тобою поїду завтра в Немирів, і сина візьмемо. Добре?

Чалий. Гаразд.

Зося. Мерщій же пиши листи, бо я однаково не буду спати. (Пішла).

ЯВА IX

Сава один, сіда до столу.

Сава. В Немирів завтра не поїду, а напишу ясновельможному листа, що повертать свій рід у католицьку віру я не згоден, бо це б зневажило мене перед очима всіх панів, яко одступника від предківської віри, за котру вчора ще боровся з ними! (Пише, потім перестає, піднімається і слуха.) Проклятий пугач, як засміявся погано!.. (Сіда і пише). І де він взявся? Учора двох убив, і більш, здається, тут їх не було. (Пише, по хвилі здригнув, підняв очі на вікно і слуха). Що це? Здалося, наче знову хто сказав "добривечір"! А, дурість! Ну, добривечір, то й добривечір... Коли б мерщій вертавсь Шмигельський. Я цілий день сьогодня жду його і тим себе так розтривожив, що ніяк не віджену тяжких думок, все більше й більш нагнічують вони мій мозок... Дивна річ... Коли я жив в степу, в норі, у лісі, - не знав тоді такої я тривоги... А тепер, от як не силкуюсь,- нічого не зроблю з собою!.. Особливо сьогодня. Оці награди мов ранили чим гострим і отруїли мою душу... От чую, наче хто шепче мені і зараз, що праця та, яку я у своїх думках лічив корисною народові, була і єсть на користь лиш панам! І чую я, що єсть тут правда - страшна, страшна правда!.. За те, що гайдамак, своїх братів, ловив і смерті предавав найкращих оборонців прав народних, за те, що церкву божую спалив, - полковник я і шляхтич!.. Шляхтич? Рідня, виходить, всім панам!.. Ох, як мені нудно і на серці трудно! Здається, зараз би вернувся до своїх у ліс, у нори... Зося піде скрізь за мною... А там я вигодую сина свойого Саву козакам на славу! І він закриє батькові гріхи! Ох, ні!.. Заросли мої шляхи тернами - немає повороту... Нема! Нема! (Б'є кулаком об стіл, говоре нервно, ніби хоче заглушити тривогу душі). І не треба! Дитячий страх напав на мене, і я себе мордую. Щоб край утихомирить, то треба припинити дику волю гайдамацьку, поки не захопив цей рух увесь народ!.. Так... Так!.. Як море зрадливе сьогодня на лоні своїм гойдає тихо байдак і мов присипляє пливця, а завтра в мент один скаженіє і б'є на тріски той самий байдак і топить у хвилях своїх навісних необачного пливця - отак і народ: коли розірве ланцюг покори, подібен морю навісному! Покірний ще сьогодня й тихий,- він в мент один страшну підніме бурю, і Посполиту Річ потопить в крові, і все оберне у руїну! Пріч же, сумні думки, пріч! Не проти народа я воюю, а проти гайдамак; народові ж бажаю миру і спокою, щоб він під панською рукою добув широкої освіти і прав на вільне й корисне життя для всього краю. (Здригнув і прислухається.) Знову хтось сказав "добривечір"! (Іде до вікна і, заглянувши, одскакує). Що це? Ввижається мені! Чи й справді то Шмигельський?!! (Підходе до вікна). Пан Шмигельський, блідний, і з уха кров дзюрчить! Пане Іване! Чого ж ти...

Щез!.. Це мана… Це так мені здалося…

ЯВА X

Чалий і джура.

Чалий. Це ти в вікно заглядав?

Джура. Ні.

Чалий. І нема нікого?

Джура. Ба, приїхав зараз козак з хоругви пана Шмигельського.

Чалий. Де він? (Хутко, не діждавшись одповіді, вийшов).

З других дверей виходить Зося.

ЯВА XI

Зося. Джуро, що там сталось, що пан так прудко вийшов? Мені здалось, що пан Шмигельський приїхав?

Джура. Ні, пані, козак з його хоругви.

Зося. То, певно, він вернувся?

Джура. Не знаю.

Зося. Здається, йдуть! Ти не кажи, що я виходила, щоб пан не гнівався.

Джура. Слухаю, пані.

Зося зникає за двері.

ЯВА XII

Чалий і надвірний козак. У козака голова перев'язана.

Чалий. От через що я так тривожусь цілий день - душа нещастя чула! Ну, ну - далі розказуй...

Козак. Я певен, що всі там полягли, до одного усі. І їх там полягло багато. Коли уранці після бою до мене знов вернулося життя, то я побачив, що балка вся завалена була козачим трупом - немовби хто розвозив їх багато так навмисне. Шукав між трупом я сотника пана Шмигельського, але його там не було. Коли на гору вийшов, то на горі з десяток наших коней уже здихало, бо в них розпорені були їх животи, а далі паслось скілько коней, так я піймав одного і от до тебе прискакав з цією звісткою лихою!

Чалий. О боже мій, яка потеря! Це Гнат - його робота, бачу. Ти знаєш місце добре?

Козак. Знаю.

Чалий. Так ти нас проведеш туди. Іди тим часом спочивай, обмий і перев'яжи свої рани. Джуро, дай йому добрий кухоль меду, скажи, щоб зараз коней трьох сідлали, і сам вертайсь сюди.

Джура і козак вийшли.

(Сава сідає і пише лист, а написавши).

Чалий. Сто душ лягло на полі і з ними кращий друг! Друг, котрий підтримував всяк час мій дух, друг, що вмів розгонити найтяжчі хмари життєві, які гнітили часто мозок мій, і душу, й серце!.. О, тепер я попалю усі ліси, я виверну все гайдамацьке гніздо, я заплатю за смерть Шмигельського вам всім сторицею, страшно, страшно заплатю!

Входить джура.

ЯВА XIII

Чалий і джура.

Чалий. От три листи; один, що згорнутий удвоє, - в Немирів! Другий, що край один заламаний, - у Тульчин, а третій, одкритий, - в Рубань! Птицями нехай летять всі три!

Джура. Тоді у нас нікого не останеться в дворі, бо Харко й Трохим пішли на слободу і досі не вернулись.

Чалий. Так ти на слободу йди зараз і в двір до мене поклич Кульбабу; скажи йому, щоб він узяв з собою всіх своїх товаришів, що колись були у гайдамаках. Вони мені потрібні і за послугу будуть мати добру плату. Іди ж мерщій! А не забув, куди який послати лист?

Джура. Цей - в Немирів, цей - у Тульчин, а цей - у Рубань.

Чалий. Так.

Джура пішов.

Чалий. Годі вагатись, годі!

Входить Зося.

Чалий. І ти не спиш ще на лихо?

Зося. Яке там лихо? Я чую тривогу; скажи, що сталось? Я ні жива ні мертва!

Чалий. Молю тебе, не заважай мені! Сотня Шмигельського пропала, і я піду шукать її. Скоро збереться сюди вся близька милиція, і я виступлю зараз, по дорозі захоплю решту - і в поход!

Зося. То нехай коней зараз запрягають, і я поїду у Немирів з сином, бо тут без тебе я не зостанусь.

Чалий. Я вже послав на слободу, і зараз сюди прийде Кульбаба, а з ним п'ятнадцять таких молодців, що і на сотню підуть. Для всіх роздам я списи, порох, кулі і мушкети. Це буде твоя варта. Коли ж захочеш їхать, то завтра вже поїдеш у Немирів; а варта все ж таки нехай стоїть в дворі... Іди ж, моя голубко, і спи спокійно, тебе одну я не покину! Знай, що у дворі у тебе буде п'ятнадцять добрих молодців! Іди і спи спокійно. Мені немає часу: треба ще написать ясновельможному, бо все, як бачиш, раптом перемінилось!

Зося. Я слухаю тебе, і спокій мов росте в моїй душі. Прощай, мій сокіл ясний! Боже, як не хочеться з тобою розлучатись... Згадуй свою Зосю, а я щохвилини буду з тобою розмовлять, бо біля мене малий Сава! Прощай!

Сава. Будь здорова, моя зоре. (Цілує її).

Зося. Зайдеш же сина перехрестиш. (Вийшла).

ЯВА XIV

Сава один, пише.

Сава. Увесь тремтю від злості… Коли б мерщій милиція… (Пише). Кипить моя душа!.. Я не так до вас приймуся… Коли б піймавсь мені тепер сам Гнат - я і його без жалю на палю посадю! (Пише.)

По хвилі входять тихо Гнат, Медвідь і Кравчина.

ЯВА XV

Чалий, Гнат, Медвідь і Кравчина.

Гнат. Добривечір!

Чалий повертається і схоплюється з крісла.

Гнат. Здоров, здоров, пане Саво! Здалека ти нежданії гості маєш, чим будеш вітати?

Чалий (шука очима броню). А чим же я таких гостей привітаю... Послав мені господь сина, буду в куми звати.

Гнат. Не кумовать тобі, Саво, з нами; не пить горілки та медів з преславним товариством, а заплатити перше треба за сукні та за адамашки, що ти нажив, пане Саво, з козацької ласки...

Чалий хоче взять шаблю. Медвідь йому дорогу заступає. Сава хоче взять рушницю, що в другім кінці стоїть, - Кравчина заступа йому дорогу. Сава, нахиливши голову, хвилю мовчить.

Чалий. Чого ж брати мої хотять? Чи битись, чи миритись?

Гнат. Прийшов час, Саво, розплатитись за кривди ті, які ти нам і людям всім своїм зробив.

Чалий. Я лиш обороняв від кривди вашої ввесь край. Один проти другого ми у поле виступали, озброєні, мов лицарі на герць! Тепер же ви утрьох на мене безоружного напали,- цього не дозволя честь лицаря такого, як ти, Гнате! Коли вже воля божа є на те, щоб з вами розплатився я, дозволь же і мені мою ти шаблю взяти, тоді один я проти трьох кривавий бой прийму, а бог нехай рішить, і мертвий той нехай поляже, хто кривди більше наробив!

Гнат. На поєдинок ти не маєш права з нами, бо потеряв козацьку честь! За те, що кіш у Чорнім лісі наш спалив, напавши зрадою на нього; за те, що ти ловив товаришів своїх і в руки панські віддавав; за те, що церкву ти спалив, - тебе громада наша смерті присудила, і виповнить присуд громадський ми взялись... Проти громадського суда оборонятись шкода!.. Колись, хрестами помінявшись, ми перед образом дали присягу оборонять людей своїх від лядської кривди і напасті; присягу ту зламав ти, брате, тепер вона тебе вбиває!

Всі троє обступають Чалого і проколюють його шаблями, проколовши, одступають.

Чалий (падає). Простіть... Я смерть приняв за рідний край... Я кров'ю змив свою вину... Прощайте. (Умирає).

Гнат. Прощай!.. Краще, брате, гнить тобі в землі, аніж з ляхами вкупі на наші голови козачі меча здіймать і на безчестя козачеству всьому свій лядський рід тут розмножати.

Завіса.